

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परब

ओनलाईन

वर्ष : ४

स्थापना वर्ष : १९६०

जून : २०१०

अंक : १२

: परामर्शनसमिति :

भगवतीकुमार शर्मा
प्रमुખ

भोग्णभाई पटेल
वरिष्ठ कार्यवाहकसमिति सભ્ય

प्रफुल्ल रावल
प्रकाशनमंत्री

: तंत्री :

योगेश जोषी

: सळतंत्री :

प्रफुल्ल रावल

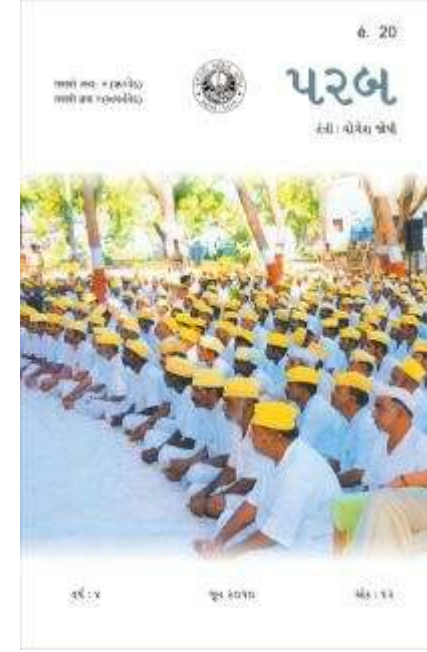
गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ m क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धन(भवन, आश्रम मार्ग,
'टाईम्स' पाछण, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
झोन अने ईकस : २६५८७८४७

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

अ नु क म

- परिषद-प्रमुખनो पत्र** अनुवादनो व्यवहार द्विमागीं बनवो जेईये • भगवतीकुमार शर्मा
- कविता** बढलाय – बढलातुं रडे • राजेश व्यास 'मिस्कीन', परंतु... • राजेश व्यास 'मिस्कीन', गजबनी पलांठी... • मनोज जोशी 'मन', आ नदी • मंगण राठोड, मारे बधांनी साथे जुवासा... • छन्दु पुवार
- वक्तव्य** कविता अने दर्शन • भोग्णभाई पटेल, गुजराती संतसाहित्य : मूण अने कुण • नरोत्तम पलाश
- समीक्षा/अंधावलोकन** वर्ष २००६नी गुजराती कवितानो यडरो • सिलास पटेलिया, सधन अब्यासनो प्रसाद : 'गिरनार' • भारती राझे
- पत्रसेतु** भोग्णभाई पटेल, नरेन्द्रसिंह वी. राठोड
- परिषदवृत्त** संकलन : राजेन्द्र पटेल
- साहित्यवृत्त** संकलन : प्रफुल्ल रावल
- आवरण** साबरमती मध्यस्थ जेलना केटीओ

અનુવાદનો વ્યવહાર દ્વિભાગી બનવો જોઈએ

બંગાળી નવલકથાકાર શરદબાબુ અને મરાઠી નવલકથાકાર વિ. સ. ખાંડેકરની લોકપ્રિયતા પરમ સીમાએ હતી ત્યારે તેઓની બધી નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં અનુવાદ પામી હતી અને તે એટલે સુધી કે ‘શરદબાબુ અને ખાંડેકર ગુજરાતના સૌથી વધુ લોકપ્રિય નવલકથાકારો છે’ તેવી રમૂજમિશ્રિત લોકોક્તિ પ્રચલિત થઈ હતી.

બીજી ભાષાની કૃતિઓને ગુજરાતીમાં ઉતારવા બાબત ગુજરાતે પ્રશ્ન ઔદાર્ય દાખવ્યું છે. ભારતીય ઉપરાંત વિદેશી ભાષાઓની ગણનાપાત્ર કૃતિઓ પણ ગુજરાતીમાં મોટી સંખ્યામાં અનૂદિત થઈ છે. નગીનદાસ પારેખ, રમણલાલ સોની, જયંતી દલાલ, ભોગીલાલ ગાંધી, મહાદેવભાઈ દેસાઈ, ડૉ. સુરેશ દલાલ વગેરે આપણા સંનિષ્ઠ અનુવાદકો પણ રહ્યા છે. ગોપાળરાવ વિદ્યાંસની અનુવાદ-સેવાને પણ કેમ ભૂલી શકાય ? ટોલ્ક્ટોયની મહાનવલ ‘વોર એન્ડ પીસ’ના ગુજરાતી અનુવાદનું જયંતી દલાલનું કામ એક યજ્ઞકાર્યથી લગીરેય ઊતરતું ન લેખાય.

પરંતુ અનુવાદનો આ વ્યવહાર કેટલેક અંશે એકમાર્ગી રહ્યો છે તેનો કંઈક વસવસો પણ આપણા મનમાં હોય જ. ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓ પણ જે પ્રમાણમાં અન્ય ભાષાઓમાં પહોંચવી જોઈએ તે પ્રમાણમાં નથી પહોંચી શકી એ એક વાસ્તવિકતા છે. એનાથી પરભાષી વાચકો ગુજરાતી સાહિત્યથી વંચિત રહ્યા તે તો ખરું જ, પણ તે સાથે ગુજરાતી સાહિત્ય જે માત્રામાં રાષ્ટ્રીય ફલક પર મુકાવું જોઈએ તેમાં ન્યૂનતા વર્તાય છે. એવા પ્રયત્નો નથી થયા એમ ન કહી શકાય. નહીંતર મુનશીની નવલકથાઓથી માંડીને રાજેન્દ્ર શાહની કવિતાઓ સુધીની ગુજરાતી કૃતિઓએ પરભાષાનો પ્રકાશ ન જોયો હોત, પણ આ પ્રવૃત્તિમાં વેગ આણવાની તીવ્ર આવશ્યકતા છે જ. કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી, ‘ભારતીય જ્ઞાનપીઠ’, ‘નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ’ જેવી રાષ્ટ્ર કક્ષાની સાહિત્યસંસ્થાઓ દ્વારા આ દિશામાં ધીમું પણ કેટલુંક કામ થયું છે અને થાય છે, જેથી કેટલીક ગુજરાતી કૃતિઓ હિન્દી, અંગ્રેજી ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની અનુવાદપ્રવૃત્તિ પણ વિસ્તરતી જાય છે. પ્રદીપ ખાંડવાલાએ ઉત્કટ સાહિત્યકારોએ ચૂંટેલાં ગુજરાતી કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદો પ્રગટ કર્યા છે. તેમણે અનુવાદ પ્રવૃત્તિ માટે ‘સાહિત્ય પરિષદ’ને મોટું દાન પણ આપ્યું છે.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને બીજી ભાષાઓમાં પહોંચાડવાના સ્તુત્ય પ્રયત્નો વ્યક્તિગત સ્તરે અને એકાદ પ્રકાશનગૃહ તરફથી થયા છે. સુરતની પ્રકાશનસંસ્થા ‘સાહિત્ય સંગમ’ના સંચાલક નાનુભાઈ નાયકે મિશનની ભાવનાથી પાંચ ગુજરાતી પુસ્તકોના હિન્દી, અંગ્રેજી અને મરાઠીમાં અનુવાદ કરાવીને તેના પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે.

વ્યક્તિગત પ્રયત્નોની વાત કરું તો મુંબઈના નવલકથાકાર દિનકર જોશીનું નામ અને કામ સ્મરણે ચઢે છે. સંપર્કોના નેટવર્ક અને કૃતિઓના સત્ત્વ વડે એમનાં પોતાનાં પુસ્તકો ઠીકઠીક સંખ્યામાં બીજી ભાષાઓમાં પહોંચ્યાં જ છે. તેમની બહુચર્ચિત નવલકથાનો

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને ‘પરબ’ના લવાજમ અંગે :

- v ‘પરબ’ દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- v ‘પરબ’ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- v ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- v વિદ્યાર્થીઓ માટે ‘પરબ’નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે, પ્રમાણપત્ર સાથે બીડવું.
- v ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં ‘પરબ’ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- v પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- v પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડૉલર.)
- v ‘પરબ’ લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- v ‘પરબ’માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- v લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા ઠજ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવા તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- v સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ રદ ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- v પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, ‘પરબ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ‘ટાઇમ્સ’ પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

તાજેતરમાં જર્મન ભાષામાં અનુવાદ પ્રગટ થયો છે. આ ઉપરાંત એમણે ઉત્તમ ગુજરાતી પુસ્તકોના બીજી ભાષાઓમાં અનુવાદો કરાવી તેને ગ્રંથસ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવાનું કામ હાથ ધર્યું છે. શ્રેષ્ઠીઓ અને ધર્મપુરુષોના સહયોગથી આ સ્તુત્ય કામ વેગપૂર્વક આગળ વધી રહ્યું છે. આ ઉપરાંત પંડિત સાતવળેકરજી સંપાદિત 'મહાભારત'નો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતના સંસ્કૃત જ્ઞાનીઓ પાસે કરાવીને તેના દળદાર ગ્રંથો હાલમાં પ્રકાશિત કર્યા છે.

સદ્ભાગ્યે યુનિવર્સિટી-શિક્ષણના પ્રસારને કારણે હવે ગુજરાત-મુંબઈમાં બહુભાષાવિદો કેટલાક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભગિની ભાષાઓ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં ઉત્તમ ગુજરાતી સાહિત્યકૃતિઓને પહોંચાડવાનું કામ હવે પહેલાં જેટલું મુશ્કેલ ન ગણાવું જોઈએ. આવશ્યકતા છે અનુવાદકો, સાહિત્યશિક્ષણની સંસ્થાઓ, પ્રકાશનગૃહો વગેરેની વિશેષ સક્રિયતાની. બને તો અનુવાદના એકમાર્ગી વ્યવહારમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યને ઉગારી શકાય.

ભગવતીકુમાર શર્મા

કવિતા

બદલાય – બદલાતું રહે | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

બહાર – ભીતરનું ચલણ બદલાય – બદલાતું રહે,
રોજ ઊઠીને શરણ બદલાય – બદલાતું રહે.

સૌ ચહે છે ક્યાંક જંપી સ્થિર થૈ જાવા અહીં,
ને જીવન પ્રત્યેક ક્ષણ બદલાય – બદલાતું રહે.

થાય છે ઘરઘરમાં સુખદુઃખની જરા વધઘટ અને,
વિશ્વનું વાતાવરણ બદલાય – બદલાતું રહે.

બેઉ જણ છે એ જ એના એ જ સંબંધો છતાં,
બેઉના મનનું વલણ બદલાય – બદલાતું રહે.

કૈંકની ત્યાં બાદબાકી કૈંક ઉમેરાય ત્યાં,
હરવખત સૌનું સ્મરણ બદલાય – બદલાતું રહે.

પિંજરાનું ને એ જંગલનું જીવન કેવો ફરક ?
હરપળે ભોળું હરણ બદલાય – બદલાતું રહે.

ક્યાંયથી દરિયાને બદલાવું જરી પોસાય ના,
એક નાનકડું ઝરણ બદલાય – બદલાતું રહે.

પરંતુ... | રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'

બચપણથી તે આજ લગી કૈં કેટકેટલા મળ્યા પરંતુ...
એકબીજાના શબ્દ-મૌનને અક્ષરશઃ કૈં કળ્યા પરંતુ...

દૂધ અને સાકરની માફક એકબીજામાં ભળ્યા પરંતુ...
અને દેહનું કરી કોડિયું કૈંક રાત ઝળહળ્યા પરંતુ...

આશા જેવું સપના જેવું સાવ અચાનક ફળ્યા પરંતુ...
પ્રચંડ ધોધ સમું ધસમસતા દસે દિશા ખળભળ્યા પરંતુ...

કદી એક ટીપાની ખાતર રણ જેવું ટળવળ્યા પરંતુ...
કદીક તળિયાં તોડીને પાતાળેથી ખળભળ્યા પરંતુ...

સઘળું નક્કર છતાંય પોલું બધી હકીકત સપના જેવી,
હીરાની માફક ઘોઘે જઈ પાછા અંતે વળ્યા પરંતુ...

ગજબની પલાંઠી... | મનોજ જોશી 'મન'

ગજબની પલાંઠી લગાવીને બેઠો !
વિચારોની વચ્ચે તું આવીને બેઠો !
ઘટાટોપ ઇચ્છાઓ ઘેરાણી અહીંયાં,
અહીં ક્યાં તું ધૂણી ધખાવીને બેઠો !
કદી બહાર નીકળી શક્યો ના ધુમાડો !
આ કેવી ચલમ તું ઝગાવીને બેઠો ?
તૂટ્યું તડ્ દઈને કશું ક્યાંક અંદર !
ભલે તું કહે ઘા ચુકાવીને બેઠો !
સમયસર તને ચેતવ્યો 'તો છતાં તું,
ફરીથી કલમને ઉઠાવીને બેઠો !

આ નદી | મંગળ રાઠોડ

એક
આખોય તાકો
કોઈએ ફેલાવી દીધો હોય
મારી આગળ
એમ હરરોજ વહી જાય છે આ નદી.
એક આખોય તાકો !
એ મારા શરીરની
લંબાઈ કરતાં વધારે છે
અને મારી તરસ કરતાં
ટૂંકો છે.
એ કેમ કરીને તને સમજાવું ?
કે અહીંથી મૂક કાપ
ને આટલો ટુકડો મને આપ.
એમ એક આખોય તાકો
કોઈએ ફેલાવી દીધો હશે
મારી આગળ
એમ આ નદી
વહી જાય છે હરરોજ
મારી આગળ.
તેના વળાંકો પર રેશમી હું ઊભો છું
ને જોયા કરું છું.
એ મારી આંખોનો વિષય બની શકે છે
પણ નથી બની શકતી
એ મારા સ્પર્શનો વિષય.
એ હું તને
કેમ કરીને સમજાવું ?
આપણી વચ્ચે અહર્નિશ
વહ્યા કરે છે એક નદી...!
હરરોજ, હરક્ષણે
તરસ્યા કરે છે માણસ.
કેમ કરીને ઓળંગું એ જળરેખા ?
હું તેના કમનીય વળાંકો પર ઊભો છું
ને જોયા કરું છું
કે હર ક્ષણે ખોયા કરું છું આ નદી ?

મારે બધાંની સાથે ખુલાસા... | ઇન્દુ પુવાર

મારે બધાંની સાથે ખુલાસા કરવા પડે એવા
સમયના - ફિનોમિનાને ગિલ્લી-દંડાની રમતમાં
પરિવર્તિત કરી રહ્યો છું, વકટ, રૅટ, મૂઠ, નાર...
આ શબ્દો માટીકોશમાં શોધ્યા કેમ જડતા નથી વારુ ?
માણસની ગરિમાનાં પાટિયાં હાથમાં પકડી ઊભા રહેલા
સમયને સંતરાની ચીરી આપો જેથી એને ડહાપણની દાઢ ફૂટે.

સ્વાદથી તરબતર, ડેસ્ટિનેશન વગર વાતા પવનને
પરિક્રમાનો ચમત્કાર કરવાનું સૂજે ત્યાં સુધી તમે બધા
સ્થાપિત કરો ગિલ્લીને - દંડાને - રમતને - સંબંધને - હાથને
- હેયાને ! ખુલાસા નામક વૃક્ષને ફાલવા ફૂલવા દો
ગાવા દો કોણ એ, કોણ એ એમ બોલે ! સાથે
ચાલનારા તમે બધા આરબનું ઊંટ થઈ ક્યાં ભાગી ગયા ?

સમયના - ફિનોમિનાએ, ગિલ્લી-દંડાએ, અડકો દડકો
દહીં દડુકોની રમત માંડી છે રાઈટ ? તમને લાગે કે
જોડાવું છે તો જોડાઈ જાવ નહીંતર, લીંબુડીનાં પાન
લીલાં કે પીળાં, નાનાં બાળકોની તારી મારી કીટ્ટા જેવું
આ બધા પર ભાષ્ય રચવાની પ્રેરણા મળસે તો ઠીક છે
નહીંતર દાવ કહો કે ભાત કહો માણસ છે ભઈ માણસ
સમજ્યા તમે બધા તુઘલખના તું ?
હું ખુલાસાને ભૂ કહું છું, ધેંટસ ઇટ !

પ્રવચન

ભક્તિ, કવિતા અને દર્શન | ભોળાભાઈ પટેલ

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, ધરમપુરના સંયુક્ત ઉપક્રમે ૧, ૨ ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ના દિવસોમાં આયોજિત 'કવિતા અને દર્શન' પરિસંવાદમાં નિર્ગુણ કાવ્યધારા, વૈષ્ણવ પરંપરા અને કવિતા, જૈનદર્શન અને કવિતા તથા લલ્લેશ્વરી અને શૈવપરંપરા, અક્કા મહાદેવી અને વીરશૈવ પરંપરા, ગંગાસતી અને મહાપંથ પરંપરા વિષયો રાખવામાં આવ્યા હતા. એ પરિસંવાદમાં આપેલું બીજ વક્તવ્ય.]

આ પરિસંવાદ માટે આપણે 'દર્શન અને કવિતા' એવો વિષય રાખ્યો છે, જે મધ્યકાલીન ભારતીય સંત કે ભક્તકવિઓની કવિતા સંદર્ભે છે.

આ કવિઓમાં છે જ્ઞાનમાર્ગી કવિ અખો, નિર્ગુણ સંત કબીર, વૈષ્ણવ ભક્ત કવિઓ સુરદાસ અને ચંડીદાસ, વિહલ ભક્તિના ઉન્નાયક સંત તુકારામ, જૈન ભક્તકવિ સમયસુંદર, યશોવિજયજી અને આનંદઘન; એ સાથે છે કાશ્મીરી શૈવ પરંપરાનાં કવયિત્રી લાલ દ્વૈદ અથવા લલ્લેશ્વરી, કર્ણાટકનાં વીર શૈવ પરંપરાનાં કવયિત્રી અક્કા મહાદેવી અને ગુજરાતી મહાપંથ પરંપરાનાં કવયિત્રી ગંગા સતી.

આ સૌ કવિ-કવયિત્રીઓને એક સર્વસામાન્ય ઓળખ આપવી હોય તો સંત યા ભક્તકવિની આપી શકીએ. મધ્યકાળમાં આપણે ત્યાં ભક્તિનાં બે પ્રયંતં આંદોલન આવ્યાં.

૧. સુદૂર દક્ષિણમાં તમિળનાડુમાં છઠ્ઠીથી નવમી સદીમાં તમિળભાષી શૈવપંથી નાયનમાર ભક્તો અને વૈષ્ણવ આલવાર ભક્તો થયા. એ વૈષ્ણવ ભક્તિની ચરમ અભિવ્યક્તિ નવમી સદીમાં ભાગવત પુરાણ રૂપે થાય છે.

૨. ભક્તિનું બીજું આંદોલન લગભગ બારમી સદીથી છેક અઢારમી સદી સુધી વ્યાપ્ત છે, જેનો ઉત્કર્ષકાળ પંદરમી-સોળમી સદી ગણી શકાય. અપભ્રંશમાંથી જુદી પડી નવું સ્વરૂપ ધારતી વિવિધ ભારતીય ભાષાઓમાં એ સમયમાં વિપુલ ભક્તિસાહિત્ય રચાયું છે.

જે ભક્તકવિઓની વાણીની આપણે ચર્ચા કરવાના છીએ, તે સૌ બારમી સદીમાં થઈ ગયેલાં વીર શૈવ કવયિત્રી અક્કા મહાદેવીથી ઓગણીસમી સદીમાં થયેલાં ગંગા સતી સુધીમાં થયા છે.

આપણે આ ભક્તકવિઓની વાણીને દર્શન એટલે કે ફિલોસોફીની પૃષ્ઠભૂમિમાં જોવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. એટલે અહીં આરંભે જ કવિતા અને દર્શનને અલગવાદીને સમજવાં પડે. ફિલોસોફી અર્થાત્ દર્શન એટલે તત્ત્વવિચારણા. એનો ઉદ્ભવ 'અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા'થી થાય છે. જીવ જગત અને બ્રહ્મ અર્થાત્ ઈશ્વર વિષેનું તત્ત્વચિંતન. એ મસ્તિષ્કનો વિષય છે, વિશ્લેષણ-સંશ્લેષણનો વિષય છે. એનો સંબંધ એક રીતે મસ્તિષ્ક સાથે છે. કવિતા આસ્વાદનો વિષય છે - એનો સંબંધ કવિ અને ભાવક ઉભય પક્ષે હૃદય એટલે કે ભાવનાજગત સાથે છે.

મસ્તિષ્ક અને હૃદય - વિચાર અને ભાવના - આ બન્નેનું કાર્ય જુદું જુદું છે, પરંતુ

શું એ પરસ્પરનાં વિરોધી છે ? પ્લેટોએ એના ‘રિપબ્લિક’માં thrice removed from reality કહી કવિતાને પોતાના આદર્શ નગરમાંથી દેશવટો આપી દર્શનને ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યું હતું.

પ્લેટો કવિતાના ‘પ્રભાવ’ને જાણતો હતો, એટલે કવિતાને ‘સત્ય’થી દૂર અને માણસની હલકી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપનાર કહી દર્શનની મહત્તા સ્થાપિત કરી, પછી એના જ શિષ્ય એરિસ્ટોટલે ટ્રેજેડીની વ્યાખ્યા સંદર્ભે કવિતાની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી એમ કહીને કે કવિતાનું સત્ય ઈતિહાસના સત્યથી ચઢિયાતું છે, એ માનવહૃદયના સનાતનભાવોને વ્યક્ત કરનારું છે.

હવે આપણે જે રચયિતાઓની વાણીનું વિશ્લેષણ કરવાના છીએ, તેમને આપણે એકદમ કાલિદાસ આદિ જેવા કવિઓની પરંપરામાં નાખી શકીએ એમ નથી કે એકદમ શંકર જેવા દાર્શનિકની કોટિમાં રાખી શકીએ એમ નથી. તત્ત્વજ્ઞ કવિ અખાએ કહી દીધું છે :

શાનીને કવીતા (કવિતા)ના ગણેશ

કિરણ સૂરજનાં કેમ વણેશ ?

આ બધા રચયિતાને કવિતા – કવિ ગણતાં છતાં તેમની ઓળખ માટે એક વિશેષણ લગાડીએ છીએ – ભક્તકવિ. આપણે એમને એકદમ દાર્શનિક કવિ કહેતાં ખમચાઈશું. કશુંક દર્શન-તત્ત્વ એ એમનું પ્રતિપાદન નથી, એ રીતે એમની કવિતા – માત્ર રસાસ્વાદ – સાહિત્યાસ્વાદ માટે પણ રચાઈ નથી. ભાષાના બાવન અક્ષરોની બહાર રહી જતા એવા કોઈ ‘પરમ’ના અનુભવની – ‘બાવન બાહેર’ના અનુભવની વાત એમણે કરવી છે.

બાવનનો સઘળો વિસ્તાર

અખા તેપનમો જાણે પાર.

પરંતુ આ જે બાવન બાહેરનો છે – તેપનમો છે – તેની વાત મસ્તિષ્કની તાર્કિક દલીલોથી નથી કરવી, પણ અનુભૂતિની – experienceની રસમય વાણીમાં કરવી છે. એ અનુભૂતિને આપણે ‘અ-લૌકિક’ અનુભૂતિ કહી શકીએ, પણ એ અનુભૂતિ – experience છે. એ વ્યક્ત કરવા, એ અનિર્વચનીય છે, છતાં વચનીય કરવાના – વાણીમાં બાંધવાના પ્રયાસમાં કવિતાનો આશ્રય લેવો પડે છે – કહો કે ‘શબ્દ’ની કળાનો આશ્રય લેવો પડે છે. કવિતા શબ્દની કળા છે, જે દ્વારા દર્શન – અહીં જે તે ભક્તકવિનું નિજનું ‘દર્શન’ છે. એ દર્શન આપણી ફિલોસોફિકલ સિસ્ટિમમાં આવતું દર્શન નવે હોય – ભારતીય ષડ્દર્શનની પરિભાષામાં કે અન્ય દાર્શનિક પરિભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો ભક્તકવિનો આશય પણ ન હોય. અખો કહે છે –

છીંડું શોધતાં લાધી પોળ

કહે અખો કર ઝાકમઝોળ

ઝાકમઝોળ – અ-લૌકિક અનુભૂતિનો છાંડ પરિભાષાગત શબ્દમાં કેમ બાંધવો ? શા માટે બાંધવો ? કબીર કહી ઊઠે છે :

મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યોં બોલૈ

હંસા પાયો માનસરોવર તાલતલૈયા ક્યોં ખોજૈ

હીરા પાયો ગાંઠ ગઠિયાઓ બારબાર વાકો ક્યાં ખોલૈ

હલકીથી તબ ચઢી તરાજુ મદવા પી ગઈ બિન તોલૈ

તેરા સાહબ હૈ ઘટ માંહી બાહર નૈના ક્યોં ખોલૈ

કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો સાહબ મિલ ગયે તિલ ઓલૈ...

અહીં ‘સાહેબ’ મળવાની – એમાં દર્શનની આપણી પરિભાષામાં ભ્રમ-પરમતત્ત્વની અનુભૂતિની વાત છે – પણ એ કહેવી જ શા માટે ? કેવી રીતે કહેવી ? એ અનુભૂતિ વાણી બહારની છે, વિલક્ષણ છે, છતાં એની કંઈક ‘ઝાંકી’ આપણને કરાવવા કબીરમાં રહેલ ‘કવિ’ સમાંતર કલ્પનો – એલિયટની પરિભાષામાં objective correlative – પ્રતીક શોધે છે –

હંસા પાયો માનસરોવર

હંસા-હંસનો આપણે ત્યાં – આપણી આધ્યાત્મિક પરંપરામાં એક પ્રતીકાર્થ છે – હંસ = આત્મા.

મીરાંબાઈ યાદ આવશે :

મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું

કે આધુનિક કવિ સુન્દરમૂની એક પંક્તિ –

હંસા મારાને ભાઈ નવલખ નારિયું

સુરતા એની પટરાણી –

સુરતા સહેલાણી – મારા દિલડાની રાણી

આ ‘સુરતા’નો પણ દાર્શનિક – યોગપરક અર્થ છે.

પણ કબીરનું objective correlative પરંપરાગત અર્થને વિસ્તારી એક હૃદય કલ્પન બની જાય છે :

હંસા પાયો માન સરોવર તાલતલૈયા ક્યોં ખોજૈ ?

હંસને માનસરોવર મળી ગયું છે – કબીરને સાહેબનો સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે.

અહીં એક વસ્તુ કહેવી જોઈએ અને તે એ કે કબીર પંદરમી સદીમાં કે મીરાં સોળમી સદીમાં જે ભાવકો સામે વાત કરતાં હતાં, તે ભાવકવર્ગને આ બધી પરિભાષા ‘સુબોધ’ હતી. એમની આ પદાવલિ એ વર્ગ સમજી જતો. પંદરમી-સોળમી કે એ સમયની ભાષા-પરિભાષા આજના આપણા ભાવક વર્ગથી દૂર ચાલી ગઈ છે – એટલે એની આજે વ્યાખ્યા કરવી પડે છે.

હીરા પાયો ગાંઠ ગઠિયાઓ

હીરો – સાચો હીરો છે અને એને ગાંઠે બાંધ્યા પછી – સંશયાત્મા બનીને વારંવાર ખોલીને જોવાની જરૂર નથી કે એ સાચો છે કે જુલો છે – આવે વખતે ગીતાની પરિભાષામાં ‘સંશયાત્મા વિનશ્યતિ.’ હીરો – તત્ત્વ કહો કે સ્વયં બ્રહ્મ – મૂળ તત્ત્વ, જેની જિજ્ઞાસા હતી – ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા.’

દાર્શનિક-તત્ત્વજ્ઞાની તત્ત્વચિંતન કરે છે, કબીર તો એ પામી ગયા છે.

હવે એ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ તો એમણે પોતાના પદની પહેલી – ઉઘાડની પંક્તિમાં જ કરી દીધી – ‘મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યોં બોલૈ ?’

એ જાણે છે – ‘છેલ્લો શબ્દ મૌનને જ કહેવાનો હોય છે.’

‘સાહબ મિલ ગયા તિલ ઓલૈ –’

આપણને ધીરાભગતના શબ્દો યાદ આવશે –

તરણા ઓથે ડુંગર રે ડુંગર કોઈ દેખે નહિ -

આ અવળવાણીનો આશ્રય કબીર અને મધ્યકાલીન બધા કવિઓ અનિર્વચનીય એવા દિવ્યાનુભવની ઝાંકી કરાવવા લે છે - એ અવળવાણીની પદાવલિ એ esoteric - દીક્ષાગમ્ય છે - એ વખતના દીક્ષિત ભાવકોને એ સમજાતી. પણ શું કબીરને કે અખાને આપણે દાર્શનિક કહીશું ? એમની વાણીમાં દર્શનવિશેષની છાયા છે.

અખાને વેદાંતી કવિ કહીએ છીએ. મધ્યકાળમાં ભક્તિકવિતાનો જુવાળ હતો એ વખતે શંકરાચાર્યનો અદ્વૈતવાદ, રામાનુજાચાર્યનો વિશિષ્ટદ્વૈતવાદ, વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધદ્વૈતવાદ આદિ દાર્શનિક મતોનું પ્રચલન હતું. આ બધા 'વાદો'ની વ્યાખ્યાઓ - બ્રહ્મ અને જીવનો સંબંધ શો છે - એ પ્રશ્ન પર આધારિત છે. એ રીતે અખો કેવલાદ્વૈત - શાંકરવેદાંતને અનુસરે છે, પણ એમની કવિતા એનું પદ્યરૂપાંતર નથી.

કવિતા એ દર્શનનું પદ્યરૂપાંતર નથી. કવિતામાં દર્શન એક 'ingradient' - સામગ્રી તરીકે આવે, પણ એ કવિતાની શરતે આવે. દર્શન - પણ એક અનુભૂતિ બની જાય - એવિયટ જેને 'felt thought' કહે છે. એટલે દર્શનની કે આત્મતત્ત્વની વાત પણ કાવ્યાનુભવ બનીને આવવી જોઈએ.

કબીર અને અખો નિર્ગુણધારાના ભક્તકવિઓ છે. નિર્ગુણની પરંપરા ઉપનિષદની બ્રહ્મ-ઉપાસના સુધી જઈ શકે. એ સંદર્ભે ઈસ્લામની પણ અસર કબીરમાં જોઈ શકાય. બન્ને મૂર્તિપૂજાના આકરા વિરોધીઓ છે. કબીર તો કહે છે -

જો પથર પૂજે હરિ મિલે

તો મૈં પૂજું પહાડ...

તો અખો કહેશે - જાણીતો છપ્પો છે :

એક મૂરખને એવી ટેવ પથર એટલા પૂજે દેવ

તુલસી દેખી તોડે પાન નદી દેખી કરે સ્નાન

કથા સુણી સુણી ફૂટ્યા કાન તોયે ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન.

આ બાહ્ય પૂજાતીર્થતપવ્રતની નિંદા કરનાર કબીર કે અખો જ્યારે આત્માનુભૂતિની વાત કરે છે, ત્યારે તેમની 'અખ્ખડતા'ને સ્થાને અભિવ્યક્તિની સરસતા તો આવે છે - કવિતા પણ કોળી ઊઠે છે. કબીરની પ્રસિદ્ધ સાખી ઉદ્દ્યુત કરું તો -

લાલી મેરે લાલ કી જિત દેખો તિત લાલ

લાલી દેખન મૈં ગઈ મૈં ભી હો ગઈ લાલ.

કબીરે 'ઝીની ઝીની બીની ચદરિયાં' - જેવાં તંત્રસાધનાનાં પદો લખ્યાં છે, તો આત્માપરમાત્માનું મિલન - જીવબ્રહ્મનું મિલન અને એમના વિરહનાં પદો પણ રચ્યાં છે. - વિરહભાવની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવતાં કબીર કહે છે -

બિરહા બિરહા જગ કહે બિરહા હે સુલતાન

જા ઘટ બિરહ ન સંચરે તા ઘટ જાણં મસાન

કબીરને 'વિરહ ભુજંગમ' ડસી ગયો છે, તો બીજી બાજુ એમને એ પ્રિયના મિલનનો ખુમાર પણ છે, રહસ્યવાદી ગણાતા કબીરે - 'રામ મોર પીવ / મૈં રામકી બહુરિયાં' એમ કહ્યું છે. તો એ પરમનાં દર્શન પછી કહ્યું છે :

નહિ એસા લો નહિ વેસા લો

મૈં કેહિ વિધિ કહું ગંભીરા લો

ભીતર કહું તો જગમય લાજે

બાહર કહું તો જૂઠા લો

બાહર ભીતર રહત નિરંતર

ગુરુ પરતાપે દીઠા જો.

ઉમાશંકરને મતે અખા જેવો તત્ત્વજ્ઞ કવિ આપણી ભાષામાં હજુ બીજો પાક્યો નથી. અખેગીતા એનું ઉદાહરણ છે. ઉમાશંકર તો એને 'વિચારકાવ્ય' સુધ્યાં કહે છે, પરંતુ 'જેમાં કાવ્યરસને માટે અવકાશ આપનાર કથાનક કે પ્રકૃતિવર્ણનને માટે પણ કોઈ તક નથી તેવા સર્ળંગ વિચારકાવ્યમાં એણે આપણું ધ્યાન કાવ્યશક્તિથી રોકી રાખ્યું છે. જેનું એક જ ઉદાહરણ -

ભાઈ, ભક્તિ જેહવી પંખિણી જેહને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઉ પાંખ છે

- જેવું રૂપક.

આ નિર્ગુણ કાવ્યધારાની લગોલગ વેગથી વહે છે સગુણ ભક્તિધારા. આ ભક્તિધારામાં રામચરિતમાનસના કર્તા સંત તુલસીદાસ ભલે કહે -

અગુન સગુન હિ નહિ કછુ ભેદા

પણ એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામને પરબ્રહ્મ રૂપે સ્થાપ્યા છે, કહો કે એમના રામ અવતારી તરીકે મર્યાદા પુરુષોત્તમ છે. રામચરિત માનસમાં ઠેરઠેર અને ખાસ તો એના ઉત્તરકાંડમાં દાર્શનિક તત્ત્વની ચર્ચા કરી છે, પણ એવે વખતે કવિતા ભૂલી પડી છે, જોકે ચૌપાઈનો જાદુ બરકરાર રહે છે.

પરંતુ આ પરિસંવાદમાં સગુણભક્તિધારાના એક બીજા મુખ્ય વૈષ્ણવ કવિ સુરદાસને લીધા છે. સુરદાસ પુષ્ટિમાર્ગના સ્થાપક વલ્લભાચાર્યથી દીક્ષિત થયા હતા. અલબત્ત નવું સંશોધન આ હકીકતને ટેકો આપતું નથી. પણ પરંપરાગત રીતે એમના 'સૂરસાગર'ની રચના ભાગવતાનુસારી કૃષ્ણલીલા ગાવા માટે થઈ છે. સૂરસાગરમાં લગભગ ૫૦૦૦ પદો છે, જેમાં કર્તૃત્વના પ્રશ્નો તો છે. તેમાં ચુસ્ત પુષ્ટિમાર્ગ તો બાળકૃષ્ણની ગોકુળલીલાને વિશેષે કેન્દ્રમાં રાખે છે, પણ પછી તેમાં કૃષ્ણની વૃન્દાવની લીલા અને માથુરલીલાનો સમાવેશ થાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગની સમાંતર છે ચૈતન્યદેવની ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિ. ચૈતન્યદેવના અનુયાયી રૂપ ગોસ્વામી અને જીવ ગોસ્વામીએ 'ભક્તિરસામૃતસિંધુ' જેવા ગ્રંથો લખી ભક્તિશાસ્ત્રનું વૈજ્ઞાનિક વિવેચન કર્યું છે, એટલું જ નહિ 'ઉજ્જવલ નીલમણિ'માં ભક્તિરસનું કાવ્યશાસ્ત્ર પણ રચ્યું છે.

વલ્લભાચાર્યની ભક્તિમાં અનુષ્ઠાનને વિશેષ મહત્ત્વ છે, એ વૈધી ભક્તિ - વિધિવિધાનને માનતી ભક્તિ છે. ચૈતન્યની ભક્તિ રાગાનુગા છે જે પ્રેમને મહત્ત્વ આપે છે. વૈષ્ણવભક્તોએ ભક્તિના અનેક ભેદ-ઉપભેદ બતાવ્યા છે - પરંતુ તેના કેન્દ્રમાં છે - પ્રેમ, અર્થાત્ એ પ્રેમભક્તિ - મધુરાભક્તિ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ, ચૈતન્યઅનુમોદિત ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિમાં પણ. મધુરરસ ભક્તિશાસ્ત્રનો સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અંતિમ રસ છે. એ પામવા ભક્તનો બધો પુરુષાર્થ હોય છે. આ રસના આલંબન છે નિખિલ માધુર્યસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ.

“અધરં મધુરં વદનં મધુરમ્...”

રાધા અને ચંદ્રાવલી મુખ્ય નાયિકાઓ છે – બીજી પણ સખીઓ ખરી. પરંતુ મુખ્યત્વે તો રાધા કેન્દ્રમાં છે. રાધા વિના પૂર્ણપુરુષ અપૂર્ણ છે. ભક્તિ પણ રાધાભાવ – (ગોપીભાવ)થી કરવાની છે અને એ રીતે ભક્તિ કરતાં ભક્ત પરબ્રહ્મ કૃષ્ણને પમાય છે. પરંતુ સ્વયં કૃષ્ણ મહાભાવની અનુભૂતિ માટે – પોતાના ‘રસો વૈ સઃ’ સ્વરૂપની પૂર્ણતા માટે રાધા સાથે અનંત લીલામાં વ્યાપ્ત રહે છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય રાધાભાવે મધુરરસની ભક્તિ.

આ જ સમયે અસમમાં મહાપુરુષ શંકરદેવ પણ વૈષ્ણવ ધર્મની સ્થાપના કરે છે, જે એકશરણ કે તેમના નામથી મહાપુરુષિયા સંપ્રદાય કહેવાય છે. તેમાં પણ કૃષ્ણોપાસના કેન્દ્રમાં છે. પરંતુ શંકરદેવે મૂર્તિપૂજાને સ્થાને ભાગવતપૂજા અપનાવી. પછીથી એ ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા પણ પ્રવિષ્ટ થઈ છે.

ગૌડીય વૈષ્ણવ કાવ્યધારામાં ચંડીદાસ સૌથી અગ્રણી કવિ છે. પણ બધા સંત-ભક્ત કવિઓનાં પ્રાપ્ત થતાં જીવનચરિત્રોમાં ચમત્કારો ભળી ગયા હોય છે. નરસિંહ મહેતા હોય કે મીરાંબાઈ, ચંડીદાસ હોય કે સુરદાસ – ‘હાજિયોગ્રાફી’ સંત ચરિતાવલિ-ના પરિવેશને વિવેકપૂર્વક સ્વીકારીને ચાલીએ. ચંડીદાસ એકાધિક છે, જુદા જુદા સમયમાં થયા છે. પણ જે પદો ચંડીદાસના નામે પ્રચલનમાં છે, તે તો ઘણાંખરાં ચૈતન્યદેવના આલિંગ્ય પહેલાંનાં છે, જેમ તેમના પુરોગામી કવિ વિદ્યાપતિનાં છે. ચૈતન્યદેવ આ પદો સાંભળી રાધાકૃષ્ણનાં ભક્તિકીર્તન હોય એમ મહાભાવની અવસ્થામાં આવી જતા. ચંડીદાસ ચૈતન્ય-મતાવલંબીઓની નજરે ભક્ત કવિ બની ગયા. જેમ જયદેવ, તેમ ચંડીદાસને તંત્રપરંપરા સાથે જોડી દીધા છે. એ રીતે ચંડીદાસ અને રજકિની રામીની પ્રેમકથાને એક સાધનામૂલક તાંત્રિક સંદર્ભે પણ જોવાય છે. શાંતિનિકેતનમાં વાસુદેવ બાઉલને કંઠે સાંભળેલું ગાન યાદ આવે છે :

જે જન પ્રેમેર ભાવ જાને ના તાર સાથે પ્રેમ ચલે ના ગો ચલે ના.

રજકિનીર કાપડ કાંચા આર ચંડીદાસેર બાંસી બાવા...

બાર બહર બાઈલો બાંસી, બાંસીતે માછ લાગલો ના...

રજકિની કથા કઈલો આર ચંડીદાસ પાછ ધરિલો

માછ ધરિલો ભાલોઈ હલો એખાને આર રહિબોના –

(જે જણ પ્રેમનો ભાવ નથી સમજતું, તેની સાથે પ્રેમ કેવી રીતે થાય ? રજકિની એક બાજુએ કપડાં ધુએ છે અને ચંડીદાસ ગલ નાખીને માછલી પકડી રહ્યા છે. પરંતુ બાર બાર વર્ષ ગલ નાખીને બેઠા છતાં ગલમાં માછલી પકડાતી નથી. છેવટે રજકિનીએ જ્યારે વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે ચંડીદાસને માછલી પકડાઈ...)

તંત્રસાધનાની પારિભાષિક પદાવલિમાં પાંચ મકારમાં ‘મત્સ્ય’ આવે છે – પાંચ મ કારના એ અર્થઘટનમાં આપણે અત્યારે જતા નથી. કહેવાનો આશય એટલો છે કે રજકિની સાથેનો ચંડીદાસનો પ્રેમ તેમની ઉપાસ્ય દેવી વિશાલાક્ષી – બાસુલીના આદેશથી માન્ય હતો.

આજે પણ શાંતિનિકેતનથી આશરે ૨૦ કિલોમીટર દૂર આવેલ નાનુર ગામને ચંડીદાસના ગામ તરીકે ઓળખાવાય છે, ત્યાં ચંડીદાસેર ભીટે(ખોરડાં)ની જગ્યા છે – વિશાલાક્ષી દેવીનું – બાસુલીનું મંદિર છે અને ગામની ભાગોળે વિશાળ તળાવ છે અને એક પથ્થર પણ એને

કાંઠે બતાવાય છે, જેના પર રજકિની રામી કપડાં ધોતી હતી – આ હાજિયોગ્રાફી !

કવિ ચંડીદાસને માટે કોઈ દાર્શનિક ભૂમિકા નથી, એમને માટે તો માનવીય પ્રેમની અભિવ્યક્તિનાં પ્રતીક જોઈએ – અને તે ગીતગોવિંદ અને કવિ વિદ્યાપતિની પરંપરામાં રાધાકૃષ્ણ રૂપે સહજે ઉપલબ્ધ છે. વૈષ્ણવ પ્રેમ કવિતાની પરંપરાગત બધી અવસ્થાઓના ઢાંચામાં ગોઠવાયાં હોવા છતાં એ શુદ્ધ વૈષ્ણવતત્ત્વની રીતે રચાયાં નથી. રાધાકૃષ્ણનાં દિવ્ય પ્રતીકો છતાં એનું ધરાતલ માનવીય છે – ચંડીદાસની વૈષ્ણવ કવિતા ન જાણનાર પણ એમની ઉક્તિ તો જાણે છે :

‘સબાર ઉપરે માનુષ સત્ય, તાહાર ઉપરે નાઈ’

(બધાથી ઉપર મનુષ્ય સત્ય છે, તેનાથી કોઈ ચઢિયાતું નથી.)

ચંડીદાસના નામે મળતાં શ્રીકૃષ્ણકીર્તનમાં તો કૃષ્ણ એક પ્રગલ્ભ નાયક છે. રાધિકા ભોળી ગોપી. અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તે રાધાનું સાન્નિધ્ય જ નહિ, રાધાનો પ્રેમ સંપાદિત કરે છે. પરંતુ બંગાળી વૈષ્ણવ પદાવલિમાં તો રાધા કૃષ્ણના પ્રેમમાં ડૂબેલી એક ફુલવધૂ છે. કૃષ્ણની વાંસળી સાંભળી તે વ્યાકુલ થઈ જાય છે. બડાચી (વૃદ્ધ માતામહી)ને કહે છે –

કે ના બાંશી બાએ બડાચિ કાલિની નઈ કુલે

આકુલ શરીર મોર બેઆકુલ મન

(કાલિન્દીને કોઠે કોણ વાંસળી વગાડે છે, મારો ટેહ આકુળ અને મન વ્યાકુળ બની જાય છે... કોણ વાંસળી વગાડે છે, તેને ચરણે જાતને સોંપી દઈશ. મારી આંખોમાંથી ઝરઝર આંસુ ઝરે છે... વાંસળીને શિરે વંદન કરી ચંડીદાસ ગાય છે.)

એક પદમાં રાધાની ઉક્તિ છે :

સઈ, કેવા શુનાઈલ શ્યામ નામ

કાનેર ભિતર ગિયા મરમે પશિલ ગો

આકુલ કરિલો મોર પ્રાણ...

(હે સખિ, શ્યામનામ કોણે સંભળાવ્યું ? એ નામે કાનની અંદર પ્રવેશી મારા પ્રાણને વ્યાકુળ કરી દીધા છે, હું જાણતી નહોતી કે શ્યામ નામમાં આટલી મીઠાશ છે, જીભ પરથી ખસતું જ નથી.)

રાધા કહે છે :

બન્ધુ કિ આર બદિબ આમિ

જીવને મરણે જનમે જનમે પ્રાણ નાથ હૈઓ તુમિ...

પ્રાકૃ ચૈતન્ય રચાયેલાં આ પદોને પછી રૂપ ગોસ્વામીએ ‘ઉજ્જવલ નીલમણિ’ નામના ભક્તિરસશાસ્ત્રના રચેલા અલંકારગ્રંથમાં ઉદાહરણ રૂપે ટાંકી ‘મધુરરસ’ની વ્યાખ્યા કરી છે.

ચંડીદાસની રાધા પરકીયા છે – કૃષ્ણને પ્રેમ કરવા જતાં પોતાના બન્ને કુળને (પિયર અને શ્વસુર) પોતે કલંકની ટોપલી માથે ઉપાડી છે. એની વ્યાકુળતાથી, વેદનાથી એ પીડાતી હોવા છતાં કૃષ્ણના પ્રેમમાં નિમગ્ન છે.

ચંડીદાસ ચૈતન્યપંથ અનુમોદિત મધુરરસના શ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે સ્થાન પામ્યા છે. વિદ્યાપતિ ચંડીદાસનાં પદો ચૈતન્યદેવના વૃન્દાવનનિવાસ દરમ્યાન અને ત્યાં ગૌડીય વૈષ્ણવ ઉપાસનાપદ્ધતિનું પ્રચલન થતાં પહોંચી ગયાં હશે. એટલે જ્યારે સુરદાસનો એક ભક્તકવિ કે કવિભક્ત તરીકે પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે માત્ર ભાગવત કે ગીતગોવિંદ જ નથી – અત્યંત લોકપ્રિય થયેલા કવિઓ

– વિદ્યાપતિ અને ચંડીદાસ પણ હશે.

પરંપરાપ્રાપ્ત પ્રમાણે અનુસાર સુરદાસ તો વિહ્વાચાર્યના અષ્ટછાપ કવિઓમાં મુખ્ય હતા અને એમને ‘કીર્તિન્યા’ તરીકે ગોવર્ધનનાથજીના મંદિરમાં સ્થાપિત કર્યા હતા, વળી એ વલ્લભાચાર્યની આજ્ઞાનુસાર ‘ભાગવદ્લીલા’નું ભાગવતાનુસારી ગાન કરનાર પણ છે.

બાળલીલાનાં જેવાં પદો સુરે લખ્યાં છે, એવાં ભાગ્યે જ કોઈએ લખ્યાં હશે. એ રીતે વાત્સલ્યલીલાનાં પદોમાં પણ સુરદાસ અજોડ છે.

મૈયા મોહિ દાઉ બહુત બિજાયો

મોસો કહત મોલકો લીનો તોહિ જસુમતિ કબ જાયો...

અથવા

મૈયા મોરી મૈં નહીં માખન ખાયો –

ગ્વાલબાલ હૈ યહ સખા સબૈ મિલિ મોરે મુખ લપટાયો...

S S S

જસોદા હરિ પાલને જુલાવૈ

હલરાઈ દુલરાઈ મલ્હાવૈ જોઈ સોઈ કછુ ગાવે

મેરે લાલ કૌં આઉ નીંદરિયા, કાહે ન આનિ સુલાવૈ

કવિ કહે છે :

જો સુખ સુર અમરમુનિ દુરલભ, સો નંદભામિની પાવૈ

સુરદાસમાં ભાગવતાનુસાર કૃષ્ણની બધી બાલલીલાઓ પદો રૂપે આવે છે, તેમાં મુરલીવાદન, ચીરહરણ, રાસલીલાનાં પદો હોય જ, પછી છે ગોપલીલા, ગોવર્ધનલીલા, પ્રેમલીલા અર્થાત્ મધુરાભક્તિની શબ્દાવલિમાં કહીએ તો – એશ્વર્યમાધુરી, રૂપમાધુરી, મુરલીમાધુરી.

કૃષ્ણ વાંસળી વગાડે છે – આખી વ્રજભૂમિને મુગ્ધ કરે છે પરંતુ આ વાંસળીનો દાર્શનિક પક્ષ છે. એટલે જેમ ગોપીઓ જીવ છે, કૃષ્ણ ઈશ્વર છે તેમ મોરલી એટલે માયા છે. માયા જીવ માત્રને પોતાના વશમાં કરે છે. આ માયાના બે પ્રકાર છે : વિદ્યામાયા, અવિદ્યામાયા.

અવિદ્યામાયા આત્મા-પરમાત્મા – જીવબ્રહ્મ વચ્ચે વિભેદ કરાવે છે. વિદ્યામાયા જીવબ્રહ્મનો મિલાપ કરાવે છે. મોરલી – વિદ્યામાયા છે જે ગોપીઓનો (જીવોનો) કૃષ્ણ (બ્રહ્મ) સાથે સંયોગ કરાવે છે. ભાગવતમાં વેણુમીત છે, એનું એ મહાત્મ્ય છે.

સુરદાસે એમના સમયમાં પ્રચલિત સગુણોપાસના અને નિર્ગુણોપાસનામાં સગુણોપાસનાનું મહત્ત્વ સ્થાપિત કર્યું છે – ગોપીઓના માધ્યમ દ્વારા. એમણે નિર્ગુણ ઉપાસનાનું ખંડન કર્યું છે. ભ્રમરગીતનાં પદોમાં સગુણ-નિર્ગુણ વિવાદ છે, જેમાં ઉદ્ભવ નિર્ગુણ પક્ષે દલીલ કરી ગોપીઓને કૃષ્ણને ભૂલી બ્રહ્મરૂપ ઈશ્વરની ઉપાસના કરવા કહે છે – ત્યારે સરળહૃદય ગોપીઓ કહે છે :

નિર્ગુણ કૌન દેસ કો બાસી...

ગોપીઓને ઉદ્ભવ નિર્ગુણ ઈશની આરાધના કરવા કહે છે તો ગોપીઓ કહે છે.

ઉઘી, મન ન ભયે દસબીસ

એક હુતો તે ગયો સ્યામ સંગ, કો આરાધે ઈશ ?

ઉદ્ભવ ગોપીઓનો પ્રેમ અને તેમની આ દલીલો આગળ નિરુત્તર બની જાય છે, અને ગોપીઓના એટલે કે સગુણના પક્ષના બની જાય છે. એ રીતે સુરદાસે સગુણનો નિર્ગુણોપાસના પર વિજય બતાવ્યો છે.

પરંતુ આ તો તાર્કિક બાબત થઈ, સુરદાસે જે કવિતા સિદ્ધ કરી છે – રાધાનું ચિત્ર કે રાધા અને ગોપીઓનો વિરહભાવ વ્યક્ત કર્યો છે તે આપણને – ભાવકોને સ્પર્શી જાય છે. અહીં મધુરાભક્તિ અને પ્રેમકાવ્યનું દ્વન્દ્વ રહેતું નથી. સુરની કવિતા એની ઊંચાઈથી જ અધ્યાત્મનો સ્પર્શ કરાવે છે.

ભક્તિ એટલે શું – વિરહભક્તિ એટલે શું – એ સુરનાં પદોમાં ઉત્તમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. સુરની રાધા મધુરાભક્તિની ચરમસીમા છે, શું સંયોગમાં શું વિયોગમાં, પરંતુ એની અભિવ્યક્તિનું ધરાતલ માનવીય છે.

જેમકે રાધાકૃષ્ણનો પ્રથમ સંવાદ –

બુઝત શ્યામ કૌન તૂ ગોરી

કહાં રહતી, કાકી હૈ બેટી, દેખી નાહીં કબહૂં વ્રજ ખોરી...

(રાધા :)

કાહેકો હમ વ્રજતન આવતી ખેલત રહત

અપની પૌરી

સુનત રહત સવનતિ નંદ ઢોટા કરત ફિરત માખનદધિ ચોરી

(કૃષ્ણ :)

તુમ્હરો કહા ચોરી હમ લૈહૈં ખેલત ચલૌ

સંગ મિલિ જોરી

સૂરદાસ પ્રભુ રસિક સિરોમનિ બાતનિ ભુરઇ રાધિકા ભોરી

સુરદાસની રાધા સ્વક્રીયા છે. રાધા-કૃષ્ણના પ્રથમ મિલન પછી એ જશોદાને ઘેર પણ આવે છે, અને જશોદા એને લાડ લડાવે છે. (અલબત્ત સુરદાસમાં રાધાકૃષ્ણના વિવાહનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી.) સુરદાસનાં પદોમાં રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનું કમિક વિકસન છે, પરંતુ સુરની કવિતા ઉત્તમ રૂપે પ્રગટે છે – વિરહનાં પદોમાં. વિરહી ગોપીઓની ઉક્તિ છે :

નિસદિન બરસત નૈન હમારે

સદા રહતિ પાવસ રિતુ હમ પર, જબ તૈં સ્યામ સિધારે.

કે ઉપાલંભરૂપ આવાં પદોમાં :

પ્રીતિ કરિ કાહુ સુખ ન લલૌ

કે

પ્રીતિ કરિ દીન્હીં ગલૈ છૂરી

સુરના શ્યામ સ્વયં ગોપીઓના વિરહથી વ્યગ્ર છે. ગોપીઓને મળીને ઉદ્ભવ મથુરા પાછા ગયા પછી, કૃષ્ણ ઉદ્ભવને કહે છે :

ઉઘો મોહિ બ્રજ બિસરત નાહીં –

સુરદાસે કૃષ્ણના દ્વારકાવાસી થયા પછી રાધાકૃષ્ણના અંતિમ મિલનનો પ્રસંગ યોજ્યો છે, કુરુક્ષેત્રમાં :

રાધા માધવ ભેટ ભઈ.

ભલે, પણ છેવટે રાધાને માટે તો અન્ અંત વિરહ છે – એ જ તો વિરહભક્તિ.

કબીર આદિ સંતો દ્વારા નિર્ગુણોપાસનાની પ્રતિષ્ઠા થઈ, તેનો રામભક્ત કવિ તુલસીદાસ અને કૃષ્ણભક્ત કવિ સુરદાસે એમની રામ અને કૃષ્ણકવિતાથી એક રીતે પ્રતિકાર કર્યો છે. સુરદાસના સૂરસાગરમાં આવતા ભમરગીત પ્રસંગને તો સુરદાસે એક વાદસભામાં ગોઠવી દીધી છે. વિદ્વાન ઉદ્ભવની નિર્ગુણ બ્રહ્મ તરફ દલીલો અને માત્ર હૃદયનો ધર્મ સમજતી અજ્ઞ ગોપીઓની ઉપરથી સાદી લાગતી પણ વાક્યવિદગ્ધતાનો પરિચય આપતી વક્ર, કટાક્ષસભર દલીલોમાં માત્ર તર્કયુદ્ધ નથી, વાસ્તવમાં ગોપીઓનાં વિરહદીર્ઘ હૃદયની પ્રભાવક અભિવ્યક્તિ છે – સુરદાસની અનુપમ કાવ્યસિદ્ધિ અહીં છે. નંદદાસે – અષ્ટછાપના બીજા એક મહત્ત્વના કવિએ પણ સુરદાસ પછી ભમરગીતની રચના કરી છે, પણ તેમાં તો ઉદ્ભવ-ગોપીસંવાદ પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષની તર્કજાલ બની જાય છે. આ ભમરગીત પરંપરા ગુજરાતી કવિતામાં પણ છે. પછી તો આ ઉદ્ભવ કહેતાં ‘ઓધવજી’ આપણાં લોકગીતોમાં પણ ગોપીઓને મથુરાના રાજા થઈ બેઠેલા કૃષ્ણને ઉપાલંભ આપવાનું અને પોતાની વ્યથા કહેવાનું એક સંબોધન બની ગયા છે.

સુરદાસમાં પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત છે અથવા પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્યોએ સુરદાસની કવિતાસિદ્ધિને કારણે પછી પોતાની અષ્ટછાપ વ્યવસ્થામાં એમને ગોઠવી દીધા અને એમની કીર્તિનિયા આદિની પદવી અને એ પહેલાંની મહાપ્રભુજી સાથેની મુલાકાત અને એમને હાથે દીક્ષિત થવાની અને લીલાગાન કરવાની પ્રેરણા પામવાની વાત પણ ગુંથી લીધી છે. પરંતુ સુરદાસ વિષે થતાં નવાં સંશોધનો એ બધી વાતોને ‘પુષ્ટિ’ આપતાં નથી.

આપણા આ પરિસંવાદમાં જે બધા મધ્યકાલીન ભારતના ભક્તકવિઓનું સંમેલન યોજ્યું છે, તે ભક્તોમાં ખરેખર સૌથી પહેલા તો મહારાષ્ટ્રના સંત જ્ઞાનેશ્વર આવે. તેમણે સૌથી મોટી કાન્તિ એ કરી કે સંસ્કૃત નહિ, પણ હજી તો અપભ્રંશમાંથી સ્વ-રૂપ ધારતી મરાઠીમાં કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું. ભગવદ્ગીતાની ‘ભાવાર્થબોધિની’ ટીકા માત્ર સોળ વર્ષની વયે લખી છે અને પછીને વર્ષે ‘અમૃતાનુભવ’ – એમાં જ્ઞાનદેવે દાર્શનિક ભૂમિકા અપનાવી છે – પણ એમણે ચક્રધર સ્વામીએ શરૂ કરેલ વારકરી સંપ્રદાયને બેઠો કરવા નામદેવને પ્રેરિત કર્યાં, સાથે વિહ્વલભક્તિને પુનર્જીવિત કરી, એમના મતે અદ્વૈતી ભક્તિયોગ પ્રમાણે વિહ્વલના પરમભક્ત હોવું એટલે ખરા વૈષ્ણવ હોવું અને એ જ એમના મતે જીવમાત્રનું અંતિમ ઉદ્દીષ્ટ છે. પંઢરપુરના વિહ્વલની ભક્તિમાં તુકારામ એ અંતિમ શિખર છે. વારકરી પંથને પણ તેમણે ચરમોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડ્યો. વારકરીપંથ વિષે દિલીપ ચિત્રે કહે છે તેમ સ્વયં પ્રેરણાથી વ્યક્તિએ સ્વીકારેલો એ માર્ગ છે, તેના કોઈ લેખિત કઠોર વિધિવિધાન નથી. પણ શબ્દ-અર્થ સૂચવે તેમજ વારી-વારો એટલે કે પંઢરપુરની અથવા નજીકના કોઈ તીર્થની વર્ષે એકાદ વાર યાત્રાનું વિધાન છે. તુકારામને નામે ચઢેલ એક અભંગમાં કહ્યું છે તેમ –

પંઢરીચી વાટે

બાભળીચે કાટે

સખા વિહ્વલ ભેટે / પાંડુરંગા.

આ તુકારામનો રચેલો અભંગ નથી, લોક-અભંગ છે, એમને નામે ચઢેલો અભંગ છે.

‘તુકારામ મહારાજની સામ્પ્રદાયિક ગાથા’માં આ અભંગ મળતો નથી, કાકા કાલેલકરમાં વાંચવામાં આવેલો. પછી મેં તુકારામના વંશજ અને તુકારામની ગુરુગાદી સંભાળનાર મરાઠી વિદ્વાન સનાનંદ મોરેને એ વિષે પૃચ્છા કરી. એમણે કહેલું કે એ લોક-અભંગ છે. આવા ઘણા અભંગ એમને નામે ચઢેલા છે. પણ આ અભંગમાં પંઢરીના વિહ્વલની વારકરી જાત્રાની વ્યાખ્યા આવી જાય છે, જે લોકચેતનામાં વ્યાપ્ત છે.

જૈન ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે અને એની જીવંત પરંપરા આજે ભારતના ઘણા વિસ્તારોમાં છે, તે ભલે શ્વેતાંબર, દિગંબર કે સ્થાનકવાસી જેવી મુખ્ય શાખાઓ કે અનેક બધા ગચ્છોમાં વિભાજિત હોય.

જૈન ધર્મ નિરીશ્વરવાદી છે, પણ તીર્થંકરોની, જે કેવળમુક્તિ પામેલા મહામાનવો છે, ઉપાસના કરવામાં આવે છે, જેમના પર ઈશ્વરત્વનો આરોપ કરવામાં આવે છે – એ રીતે એમનાં સ્તવન કે સજ્જાય રચાયાં છે. સ્યાદવાદ અને કર્મસિદ્ધાંત જૈન ધર્મના દર્શન અને ધર્મશાસ્ત્રના પાયામાં રહેલ દર્શન છે. આત્માના ગુણો કર્મોથી અવરોધાયેલા છે, તે દૂર કરવા માટે ધર્મપુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. એ પુરુષાર્થનું પહેલું પગથિયું એટલે સમ્યક્ ગુણની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન.

આજે જેમની આપણે ચર્ચા કરવાના છીએ તે આચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજે આ વિષયમાં ‘સમકિતના સડસઠ બોલની સજ્જાય’ લખી છે. તે આમ તો પૂર્વે થયેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીની ‘સમ્યક્ત્વ સપ્તતિકા’ને આધારે રચાયેલી સજ્જાય છે.

સુકૃતવલ્લી કાદંબિની સમરી સરસ્વતી માત સમકિત સડસઠ બોલની, કહીશું મધુરી વાત

આ સમકિત બોલ અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના ગુણની વ્યાખ્યા. પ્રથમ બે ગાથામાં સજ્જાયમાં વર્ણન કરાતા ૬૭ બોલોની સૂચિ છે, પછીની ઢાળમાં તેનું વિસ્તારથી વર્ણન છે.

આનંદઘનને જૈન કવિ કહેવાથી જાણે એમની યૌગિક પ્રભા અને આધ્યાત્મિક દર્શન સીમિત થઈ જાય છે. આનંદઘન કબીર કે અખો કે તુકારામની કોટિના આત્મ-સાક્ષાત્કારની અનુભવવાણીને પ્રગટ કરનાર યોગી કે જ્ઞાની ભક્તોની શ્રેણીમાં આવે એવા અલગારી છે :

અબ હમ અમર ભયે ન મરંગે

યા કારણ મિથ્યા દિયો તજ ક્યું કર દેહ ધરંગે ?

રાગ દોસ જગ બંધ કરત હૈ, ઇનકો નાસ કરંગે,

મર્યો અનંત કાલ તે પ્રાણી, સો હમ કાલ હરંગે....

S S S

મર્યો અનંત બાર બિન સમજ્યો, અબ સુખ દુખ વિસરંગે

આનંદઘન નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરંગે...

આ પદ સાંભળતાં જ કબીરનું મસ્તીભર્યું પદ યાદ આવે :

મન મસ્ત હુઆ તબ ક્યો બોલે ?

અથવા અખાની પંક્તિ :

છીંડું શોધતાં લાધી પોળ

હવે અખા કર ઝાકમઝોળ
અને તુકારામના સ્વર્ગારોહણ સમયના અભંગ -
આપુલ્યા મરણ પાહિલે મ્યા ડોળા
તો જાલા સોહળા અનુપમ્ય

કે

મરણ માઝે મરોન ગેલે / મજ કેલે અમર

ઘણી વાર થાય કે જુદા જુદા સમયમાં થયેલા, જુદી જુદી પંથપરંપરામાં થયેલા આ બધા ભક્તકવિઓની જાણે એક જ 'વેવલેન્થ' (તરંગલંબાઈ) છે.

જૈનપરંપરા પ્રમાણે આનંદઘન અને યશોવિજયજ્ઞના મિલનનો પ્રસંગ એ બન્ને મહાન આત્માઓના સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે. અનેક વિદ્યાપારંગત વિદ્વાન મુનિ યશોવિજયજ્ઞના પ્રવચન સમયે આનંદઘન આવે છે, યશોવિજયજ્ઞને વિદ્વાન કહે છે, પણ કહે છે કે 'તમને હજી આત્મપ્રતીતિ થઈ નથી.' -

અને યશોવિજયજ્ઞ આનંદઘનને નમસ્કાર કરે છે. આનંદઘન એક સજ્જાય લખે છે. જેમાં આધ્યાત્મિક અનુભવને દામ્પત્યજીવનના પ્રતીક દ્વારા - રૂપક દ્વારા આનંદઘન રજૂ કરે છે.

સુહાગણ જાગી અનુભવ પ્રીત

નિન્દ અજ્ઞાન અનાદિ કી મિટ ગઈ નિજ રીત.

ઘટમંદિર દીપક કિયો સહજ સુજ્યોતિ સરૂપ

આપ પરાઈ આપહી, ઠાનત વસ્તુ અનૂપ

કહા દિખાઉં ઔર કું, કહા સમજાઉં ભોર

તીર અચૂક હૈ પ્રેમ કા, લાગે સો રહે ઠોર

નાદવિલુહો પ્રાણકું ગિને ન તૃણ મૃગલોય

આનન્દઘન પ્રભુ પ્રેમકા, અકથ કહાની કોય

S S S

અવધૂ નરનાગર કી બાજી જાણે ન બામણ કાજી

S S S

આતમ અનુભવ ફૂલકી નવલી કોઉ રીત

નાક ન પ્રકટે વાસના, કાન ગ્રહે ન પ્રતીત

ભારતીય સંતો યોગીઓની લગભગ સહસ્રાબ્દીની ભક્તિ-પરંપરામાંથી અહીં બે વિશિષ્ટ કવયિત્રીઓની વાત થવાની છે. એક ઉત્તરની એટલે કે કાશ્મીરની લાલ દૈદ અર્થાત્ યોગિની લલ્લેશ્વરી છે, અને બીજી દક્ષિણની એટલે કે કર્ણાટકની અક્કા મહાદેવી છે. બન્ને શિવની અનુરાગિની છે. લાલ દૈદ કાશ્મીરી શૈવમતનાં અનુયાયી છે, અક્કા શરણ સમ્પ્રદાય અર્થાત્ વીર શૈવ મતનાં અનુયાયી છે. બન્નેમાં ઘણી સમાનતાઓ મળશે. બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલાં લલ્લેશ્વરી પરિણીત હતાં પણ શિવનાં આરાધિકા હતાં. પતિ અને સાસુનો ત્રાસ હતો. પાણી ભરીને આવતાં મોડું થયું. પતિએ લાકડીથી ઘડા પર પ્રહાર કર્યો. ઘડો ફૂટી ગયો, માથે પાણી

ઘડાના આકારે સ્થિર થઈ ગયું ! હાજીયોગ્રાફી પ્રમાણે સંતના જીવન- ચમત્કાર. લાલ દૈદની કવિતા વાખૂ - (વાક્યાનિ) તરીકે ઓળખાય છે, જેમ અક્કા મહાદેવીની કવિતા 'વચન' તરીકે. લલ્લાની વાખૂ છે :

સદાથી અહીં આપણે આવતાં રહ્યાં

અમે સદા અહીંથી જતાં રહ્યાં

જીવનમરણના આ ચક્રમાં

શૂન્યથી મહાશૂન્યમાં મળતાં રહ્યાં.

લાલ દૈદ અને અક્કા બન્ને વિવસ્ત્રા બનીને ફરતાં. અક્કાના કેશ ઘણા લાંબા, એનાથી પોતાનો સુંદર દેહ ઢંકાયેલો રાખતાં - 'કેશામ્બરા' કહેવાતાં. એ જ સ્થિતિમાં એ કલ્યાણનગરમાં શરણોના અનુભવમંડપમાં પુરુષસંતો અલ્લમ પ્રભુ આદિને મળવા ગયાં હતાં - વિવાદ થયો હતો પણ અક્કાની વાત માનવામાં આવેલી. લલ્લેશ્વરીએ તો લખ્યું છે :

ગુરુએ ઉપદેશ આપ્યો

બહારથી તું અંદર જા

એ વાત મને સ્પર્શી ગઈ

હું વિવસ્ત્રા બની નાચવા લાગી

લલ્લેશ્વરીએ એક વાખૂમાં કહ્યું છે - 'હું તપસ્વિની આ સંસારમાં આવી અને બુદ્ધિના પ્રકાશથી 'સહજ' (સ્વાત્મ)ને પામી લીધો.'

લલ્લાની વાખૂ નિજી રહસ્યાનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે; કબીર, અખાની જેમ તેમાં આત્માનુભવનો રણકો છે : 'બુદ્ધિમ પંડિત' ઈશ્વરનો મેં અનુભવ કર્યો છે, ('આ પ્રત્યક્ષ મુખોમુખ વાતો કરે - અખો) પંડિત = ઈશ્વર. લલ્લાની જે વાણી ઉચ્ચરિત થતી તે મંત્રરૂપ બની જતી.

તે કહે છે : શિવ અને શક્તિને એક સાથે અભિન્ન જોયાં / શિવને ચરાચરમાં વ્યાપ્ત જોયા.

વળી એક વાખૂમાં કહે છે : 'મેં (લલ્લાએ) પોતાનાં જ વાખૂની મદિરા પીધી છે... અને એ રીતે હું છેવટે એ પરમવિભુના દરબારમાં દાખલ થઈ.' આ યોગેશ્વરીને મન જન્મમૃત્યુ એકસરખાં છે -

'મારે માટે જન્મમરણ છે એકસરખાં

ન તો હું કોઈ માટે રડીશ

ન કોઈ મારે માટે રડશે...

કાશ્મીરી ભાષાને દાર્શનિક વિચારધારા લલ્લેશ્વરની આ વાખૂ દ્વારા મળે છે. સાંભળો -

ત્યાં ન તું છે, ન હું છું

ન ધ્યેય ન ધ્યાન

સર્વ કારક બ્રહ્મ પણ ત્યાં

થઈ જાય છે અંતર્ધાન.

લલ્લેશ્વરીએ આ મનુષ્યદેહની મહત્તાની વાત કરી છે. એક વાખૂમાં કહે છે - 'આ

દેહમાં જ તો એ 'પંડિત' (ઈશ્વર)નો નિવાસ છે. જીવતાં જીવત એને નહિ જુઓ તો મર્યા પછી તો કેમ કરી જોશો ?

એટલે લલ્લેશ્વરી માટે આ જગત માયા કે ઉપહાસપાત્ર નથી.

**‘શિવમય ચરાચર જગ પશ્યા / બધા જડ કે ચેતન પદાર્થ
અસીમ સંસ્કૃતિનું આ સર્જન / શિવમાં જ પૂર્ણનિમગ્ન...**

(સંદર્ભ : જયાલાલ કૌલકૃત ‘લાલ દેહ’ સા. અકા.)

જેમ મીરાં દ્વારિકાધીશ કૃષ્ણમાં સમાઈ ગયાં હતાં, અને અક્કા મહાદેવી ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનમાં એવી જ કથા લાલ દેહની છે. એક મોટા માટીના વાસણમાં બેસી ઉપરથી બીજા વાસણથી એ ઢાંકી દીધું. પછી ઉપરનું વાસણ ખસેડ્યું – તો પાત્ર ખાલી !

કવિ ઉમાશંકરે ‘Four Women Saint Poets of India’ (મીરાં, અક્કા મહાદેવી, લાલ દેહ અને અંડાલ) નામના લેખમાં લલ્લેશ્વરીની વાણીમાં ઉપનિષદનો ‘ટોન’ હોવાની વાત કરી છે, એમને દેહ કબીરની નિકટનાં લાગ્યાં છે.

લલ્લેશ્વરી તો ખાસું લાંબું જીવ્યાં હતાં એટલે તો દેહ (દાદી) કહેવાયાં, અક્કા મહાદેવી તો ૩૦ પૂરાં કરે, એ પહેલાં જ કહેવાય છે તેમ, શ્રી શૈલ પર ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનમાં વિલીન થઈ ગયાં હતાં. મીરાંની જેમ એક રાજવી સાથે એમનાં લગ્ન થયાં હતાં, પણ અક્કા તો નાનપણથી ચાહતાં હતાં ચેન્ન મલ્લિકાર્જુન(શિવ)ને. ચેન્ન = સુંદર. એમનાં વચનોમાં અક્કા(મોટીબહેન)એ ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનના મિલનની વાત કરતાં દૈહિક કલ્પનો પ્રયોજવામાં સંકોચ નથી કર્યો. એમનાં એકબે વચનો જોઈએ, જેમાં ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનનો પ્રેમ દાર્શનિક ભૂમિકાએ વ્યક્ત થતો જોઈ શકાય :

**ફળોના ચૂંટાયા પછી
ઝાડ કપાયું કે ન કપાયું
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**વરના ગયા પછી
સ્ત્રીનો કોણ પ્રેમી
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**માટીના ધોવાણ પછી
ખેતરને કોણ ખેડે
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

**ચેન્ન મલ્લિકાર્જુનના સાક્ષાત્કાર પછી
આ કાયા શ્વાને ખાધી કે પાણીમાં સડી ગઈ
તે મહત્ત્વનું ખરું ?**

(અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા)

બીજું વચન છે :

**ભૂખ માટે નગરમાં ભિક્ષાન્ન
તરસ માટે કુંડ-વાવ-નીંક
શયન માટે મંદિરનાં ખંડિયેર
આત્માના સંગાથ માટે તમે
ઓ ચેન્ન મલ્લિકાર્જુન !**

(અનુ. પ્રદીપ ખાંડવાલા)

હવે આપણે ત્રીજાં એક સંત કવયિત્રી – આપણા ગુજરાતનાં ગંગાસતી વિષે થોડું જોઈશું. ગંગાસતી તો છેક ઓગણીસમી સદીમાં થઈ ગયાં. ગુજરાતમાં રવિભાણ સંપ્રદાયની પરંપરા ઉપરવાસ જતાં કબીર સુધી પહોંચે. ૧૮મી સદીમાં થઈ ગયેલા ભાણસાહેબ જ્ઞાનમાર્ગી કવિ હતા, જે કબીરનો અવતાર ગણાતા. ભાણસાહેબના શિષ્ય રવિસાહેબથી જે પંથ ચાલ્યો તે રવિભાણ સંપ્રદાયમાં કબીરના જ્ઞાનમાર્ગની ઉપાસનાપદ્ધતિ છે. એ પંથમાં બીજા સંતો સાથે ગંગા સતી આવે છે. એમનાં પદો પાનબાઈ નામે એમની સેવિકાને સંબોધીને રચાયાં છે. તેમનું એક જાણીતું બહુ બહુ ઉદ્ધૃત થતું અને ગવાતું પદ અહીં યાદ કરી લઈએ :

**વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું, પાનબાઈ
નહિતર અચાનક અંધકાર થાશે...**

S S S

**ભાઈ રે ! નિરમળ થઈને આવો મેદાનમાં પાનબાઈ !
જાણી લિયો જીવની જાત,
સજાતિ વિજાતિની જુગતી બતાવું ને
બીબે પાડી દઉં બીજી ભાત...
ભાઈ રે ! પિંડે બ્રહ્માંડથી પર છે ગુરુ, પાનબાઈ,
તેનો દેખાડું હું તમને દેશ
ગંગા રે સતી એમ બોલિયાં રે,
ત્યાં નહિ માયાનો જરીયે લેશ...**

એમના આ પદમાં જીવ, પિંડ, બ્રહ્માંડ, માયા આદિ આપણી દાર્શનિક પરંપરાની પદાવલિ એક પરમ આત્મવિશ્વાસ અને આત્માનુભૂતિની ભૂમિકા પરથી થઈ હોવાનું અનુભવાય છે.

આપણે કવિતા અને દર્શનના સંબંધની વાત કરતાં કરતાં મુખ્યત્વે કવિતા અને ભક્તિની વાત કરીએ છીએ. જે સંત-ભક્ત કવિઓની વાણીનું આપણે પરિશીલન કરવાના છીએ, તે પારિભાષિક અર્થમાં દાર્શનિકો નથી, ભક્તો છે – એવા ભક્તો જે કોઈની કોઈ આપણા દેશની ધાર્મિક – દાર્શનિક પરંપરા સાથે જોડાયેલા છે. કંઈ નહિ તો આપણને એમની એવી દર્શનપરંપરા કે પંથપરંપરા સાથે જોડીને ચર્ચા કરવાનું ફાવે છે. અખો એટલે જ્ઞાનમાર્ગી વેદાન્તી, કબીર તો નિર્ગુણોપાસક, સુરદાસ તો પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ, યશોવિજયજી જૈન ધર્માવલંબી, લલ્લેશ્વરી કાશ્મીર શૈવ તો અક્કા વીર શૈવ પંથી એ રીતે.

ખરેખર, તેમ હોવા છતાં આ સૌ ભક્તકવિ કે કવયિત્રીઓ છે, અને તેમની વિશેષતા એ તેમની પોતાની આત્માનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ છે. પ્રેમભક્તિ સાધના કરતાં કરતાં થયેલી

સાક્ષાત્કારની ક્ષણોની એ અભિવ્યક્તિ છે, આત્માનુભવની અભિવ્યક્તિ છે. એ અનુભૂતિને કોઈ ‘દર્શન’ના માળખામાં ગોઠવવાનો ભલે આપણે પ્રયાસ કરીએ, પણ તેમની અનુભૂતિ તાર્કિક પ્રમાણોની આશ્રિત નથી, એ તો હૃદયગત છે. તેમાં જ્ઞાનચર્યા છે, પણ એ જ્ઞાન તો આંધી રૂપે આવે છે, જેમ કબીર કહે છે – ‘સંતો ભાઈ, આઈ જ્ઞાન કી આંધી.’ જ્ઞાન પણ અનુભૂતિમૂલક. આ ભક્તોની વાણીમાં ભગવદ્ પ્રેમના સંસ્પર્શ સાથે વૈરાગ્યનો ગેરુરંગ છે. એટલે એ સૌ વિભિન્ન પંથમાર્ગના અનુયાયી કે અનુસરનાર હોવા છતાં આ ભક્ત કવિઓની પ્રેમવાણી આજે પણ આપણને કાવ્યઆનંદની સાથે એક પરમના આનંદનો પણ સંસ્પર્શ કરાવી જાય છે.

અહીં હું આ પરિસંવાદનું આવું રૂંદું આયોજન કરનાર શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ધન્યવાદ આપું છું. અને મને એમાં વક્તવ્ય આપવા નિમંત્રણ આપ્યું, એ માટે આભાર માનું છું.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ, ધરમપુર
૧-૧૨-૦૭

ગુજરાતી સંતસાહિત્ય : મૂળ અને કુળ | નરોત્તમ પલાણ

ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાના સંતસાહિત્યની ચર્યા ભારતીય સંસ્કૃતિના સમગ્ર પરિપ્રેક્ષમાં જ થઈ શકે. પૌરાણિક માન્યતા અને પ્રાપ્ત પુરાવશેષોના પ્રકાશમાં છેલ્લાં પાંચ હજાર વર્ષની સમૃદ્ધ પરંપરા ભારત પાસે છે. આ પરંપરાની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે તેણે પ્રમાણેલાં જીવનમૂલ્યોમાં સહન કરવું, સમન્વય કરવો, વ્યક્તિ માત્ર તરફ સદ્ભાવ અને સતત ઊંચું નિશાન અથવા વધારે બહેતર જીવન પ્રાપ્ત કરવાનો દાર્શનિક અભિગમ. ભારતીય જીવનસાધનાનું આ ‘સનાતન સત્ય’ આજે સદીઓ પછી પણ ભિન્ન ભિન્ન મણકાઓમાં રહેલા સૂત્ર સમું એકધારું અને અક્ષુણ્ણ છે. આ સૂત્રને કાયમ રાખતી પરંપરામાં સ્થળકાળ મુજબ અનેકાનેક ઉપપરંપરાઓ ઉદ્ભવી છે અને તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓને સમૃદ્ધ બનાવેલ છે.

સંસ્કૃત સામે પ્રાકૃત, પ્રાકૃત સામે અપભ્રંશ, અપભ્રંશ સામે પ્રાદેશિક ભાષાઓ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓ સામે લોકબોલી છે. આ પ્રત્યેક ઊતરતી કક્ષા, ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યસરવાણીની જનેતા છે. પ્રાકૃતમાં બૌદ્ધ અને જૈનોની વાણી, અપભ્રંશમાં આલવાર, નાયન્માર અને નાયવાણી, પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં અક્ક મહાદેવી, રામાનંદ, કબીરવાણી, નાનકવાણી, તુકારામના અભંગો અને લોકબોલીમાં આપણી ભજનવાણી છે. સંત સાહિત્યને સમજવા માટે આટલી પૂર્વપીઠિકા નજરમાં રાખવી આવશ્યક છે.

સંત સાહિત્યનાં મૂળિયાં અતિ પ્રાચીનકાળમાં છે, પરંતુ જેને ‘સંત સાહિત્ય’ એવી સંજ્ઞા મળેલી છે તે મધ્યકાળનું સર્જન છે. આ સર્જન પાછળનાં પરિબળોમાં વિધર્મી આક્રમણો, તીવ્ર બનેલી આભડછેટની ભાવના અને વારેવારે આવતા કુદરતી તથા માનવસર્જિત દુકાળો મુખ્ય છે. સામાન્યતઃ આક્રમણો આવતાં અને ચાલ્યાં જતાં, પરંતુ બારમી સદીના અંતમાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની હાર થતાં દિલ્હીમાં વિધર્મી શાસનનો પ્રથમ વાર પાયો નંખાયો. જરા ઈતિહાસ જુઓ, તેરમી સદીના આરંભથી કમશઃ ઘોરીવંશ, ગુલામવંશ, ખીલજવંશ, તુઘલૂકવંશ અને લોદીવંશ

છે. આ લોદીવંશના શાસનકાળ દરમિયાન સ્વામી રામાનંદ અને કબીર છે. આ સંતોની વાણીને સમજવા માટે તુઘલૂક અને લોદીવંશની વચ્ચે તૈમૂર લંગનું જે આક્રમણ થયું તેની એક નાનકડી પણ સંતસાહિત્યની પ્રકૃતિને ઘડનારી અને ચાવીરૂપ થઈ પડે તેવી ઘટના ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સમરકંદનો ફૂર અને કટ્ટર મુસ્લિમ શાસક તૈમૂર, ચૌદમીના ઉત્તરાર્ધમાં અફઘાનિસ્તાન થઈને ભારત ઉપર ચડી આવ્યો. રસ્તામાં તેણે હજારો લોકોની હત્યા કરી અને દિલ્હીના તુઘલૂક શાસનનો પરાભવ કરી તેણે અઢારમી ડિસેમ્બર ૧૩૯૮માં દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો. માત્ર પંદર દિવસના શાસનમાં તેણે પકડાયેલા પચાસ હજાર કેદીઓમાં જે મૂર્તિપૂજક હોય તેની કતલ કરવાનો આદેશ આપ્યો. દિલ્હીમાં રહેતો મુસ્લિમ, મૂર્તિપૂજકની કતલ નહિ કરે તો તેની પણ કતલ થશે આવા ફરમાને બન્ને કોમોમાં હાહાકાર વરતાવી દીધો. મૌલાના નસરુદીન જેણે આખી જિંદગીમાં એક કબૂતર પણ માર્યું નો’તું તેણે પંદર હિન્દુઓનાં માથાં ઉડાડ્યાં !

આ ઘટનાએ હિન્દુ-મુસ્લિમ બન્ને પક્ષના સંતસાંઈને પોતાના ધર્મનો મર્મ સમજવાની ફરજ પાડી અને આજે જેને આપણે સંતસાહિત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ એનો ચેતનવંતો પ્રવાહ દેશને ખૂણેખૂણે વહેતો થયો. નાનામોટા અનેક સંતો સમન્વયને ગાતા રહ્યા અને જ્યારે બહુ થયું ત્યારે મહારાષ્ટ્રના સંત સ્વામી રામદાસે શિવાજીના હાથમાં અને સૌરાષ્ટ્રના સંત સ્વામી પ્રાણનાથે છત્રસાલના હાથમાં હથિયારો પણ પકડાવ્યા ! સંત સાહિત્યનો આ મિજાજ પણ નોંધવા જેવો છે.

સંતસાહિત્યની બીજી લાક્ષણિકતા ઊંચનીચના ભેદ સામેનો સંઘર્ષ છે. વિધર્મી આક્રમણકારોએ સત્તા હાંસલ કરી કે તુરત આપણો ઉચ્ચવર્ગ એમના પક્ષે બેસી ગયો છે. મધ્યમ અને નિમ્ન વર્ગની કેવી સ્થિતિ હતી તેનો ચિતાર સંતસાહિત્યમાં મળે છે : તુલસીદાસ ‘વિનયપત્રિકા’માં કહે છે કે ખેડૂતો ખેતી અને વણિકો વેપાર કરી શકતા નથી, માગી ભીખ – પણ ક્યાંય મળતી નથી. ‘જીવિકાવિહીન લોક શોચમાન, કહે એક ઐકન સોં કહાં જાઈ ? ક્યા કરે ?’ દારિદ્ર રૂપી દશાનન તૂટી પડ્યો છે. ગુજરાતી સંત કવિત્રી અમરમા કહે છે : ‘કાળિગોં આવ્યો છે આતપાતનો.’ મોરારસાહેબ તો મહંત મુલ્લાને સ્પષ્ટ સંભળાવી દે છે : ‘કાયા ભડદાં કામ ને આવે, જીરવ્યાં કેમ જિરવાશે ?’ સાચો ધર્મ સમજો ભાઈ, સાચો ધર્મ સમજો. જાતિપાતિ ભૂલો, ભૂખ્યાને ઓટલો અને રોટલો આપો. ‘દીધા સરખું દાન અન્નનું, દઈ શકો તો દો.’

સંતસાહિત્યનું આ સમગ્ર ચારિત્ર્ય જોવા જેવું છે. પરંપરાગત ધર્મસાધનાના કર્મકાંડોથી એકદમ મુક્ત અને ઇહજીવનનાં દુઃખદર્દોમાં સહભાગી બનીને ઈશ્વર અલ્લાહને આરાધો. દક્ષિણના સંતકવિ વેલ્લાલ (અપ્પય્ય)ની શિવકીર્તન કરતાં કરતાં થતી દિનચર્યા નોંધવા જેવી છે. વેલ્લાલ બૌદ્ધ હતા, જૈન હતા અને શૈવ પણ હતા. કહે છે કે દેવમંદિરમાં અંદર જવાના બદલે મંદિરની આજુબાજુના કાંટા-કસ્તર અને ખડ સાફ કર્યા કરતા, ખડ કાપતા વેલ્લાલનો જૈનોએ વિરોધ કર્યો : ‘જીવલેસા થાય છે.’ વેલ્લાલ કહે : ‘હું તો આપને કંઈ અડચણ ન થાય એટલા માટે પ્રવૃત્ત છું.’ કળને જાણીને અકળને ઓળખવાનું દર્શન સંતસાહિત્યની ધોરીનસ છે.

સંતસાહિત્યના, સાહિત્યની નજરે પણ લેખાંજોખાં માંડવા જેવાં છે. ભારતની પ્રત્યેક પ્રાદેશિક ભાષાના ઉદ્ભવનું એક કારણ ધર્મધારિત સાહિત્ય રહેલું છે. આ સાહિત્યમાં ભાવપક્ષે

અને કલાપક્ષે ક્રમશઃ જે સૂક્ષ્મતા સિદ્ધ થઈ તેનાં દર્શન સંતસાહિત્યમાં થાય છે. ધર્માધારિત સાહિત્યમાં મનોરંજનાર્યે રચાયેલાં પૌરાણિક આખ્યાનોનો વર્ગ પ્રમાણમાં વિશાળ છે, જ્યારે સંતસાહિત્ય, જે માત્ર અને માત્ર પરમતત્ત્વની આરાધનાર્યે છે, તે પ્રમાણમાં અલ્પ અને સાહિત્યિક ગુણવત્તાની દષ્ટિએ ઉત્તમ સાહિત્ય છે. સંતસાહિત્ય મૂલતઃ નિર્ગુણધારાનું સાહિત્ય છે, પરંતુ આચાર્યોની માફક સંતોમાં મતખંડન કે મતમંડનની પ્રવૃત્તિ નથી એટલે નિર્ગુણ સાથે સગુણ ઉપાસના પણ જોડાજોડ વણાતી આવી છે. અહીં એક પણ સાધનાપદ્ધતિનો વિરોધ નથી. ભગવો, લીલો, કાળોકે સફેદ દરેક વાવટો અહીં સ્વીકાર્ય છે અને એમાંથી જ, આજે આપણે જેને સંતસાહિત્યના ‘કુળ’ કહીએ છીએ તે નાથ, દશનામી, રામાનંદી, કબીરિયાં, મહાપંથી, રવિભાણ, માર્ગી અને નિરાંતી વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. અમુક કુળ પ્રાચીનકાળથી હતાં જે મધ્યકાળમાં સંત પરંપરામાં ભળ્યાં છે. ગુજરાતી સંત સાહિત્યમાં નાથ પાચારૂપ છે. દશનામીનું ઉદ્ભવસ્થાન આદ્ય શંકરાચાર્યજી અને રામાનંદીનું ઉદ્ભવ સ્થાન આચાર્ય રામાનુજ છે, હરિયાણી આદિ આચાર્ય નિમ્બાર્કની પરંપરામાં છે, જ્યારે મહાપંથ નાથનું પ્રાદેશિક સ્વરૂપ અને રવિભાણ રામાનંદીનું પ્રાદેશિક સ્વરૂપ છે.

આ દરેક કુળમાં ‘ભજન’ કેન્દ્રસ્થાને છે. ભજન સાંજથી સવાર સુધી ગાવાનો કાવ્યપ્રકાર છે, તેની પાછળ પણ આમ વર્ગ રહેલો છે. રોજનો રોટલો રોજ રળતી પ્રજા સવારથી સાંજ સુધી તો કામ ઉપર હોય, નિરાંતની જે કંઈ વેળ મળે તે રાત્રિ દરમિયાન જ હોય. આ સામાજિકતાએ ભજનના કાવ્યસ્વરૂપને ઘાટ આપ્યો છે. ભજનમાં તળપદા શબ્દો, તળપદા લય-લહેકા-લઢણ અને ઢાળ તેમજ તળપદી રજૂઆત છે. રાત્રિના પ્રહર મુજબના રાગઢાળ તો ભજનમાં ફછળના ક્રમે આવ્યા છે. ‘સ્તોત્ર’ આદિ સંસ્કૃતસ્વરૂપો વેદવાણીમાંથી નિષ્પન્ન થયેલાં છે, જ્યારે ‘ભજન’ લોકવાણીથી ઉદ્ભવેલું સ્વરૂપ છે. ભજનના રચનાર ગોરખ, કબીર, તોરલ, મૂળદાસ, મેકરણ, ભાણસાહેબ, રવિસાહેબ, હોથી, મામદ, દાસીજીવણ, લોયણ, વેલનાથ, ગંગાસતી વગેરે સંતકવિઓ ગુજરાતી સંતસાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે, એમની રચનાઓ પણ કાવ્યતત્ત્વથી ભરપૂર અને પોતપોતાની સાધના-પરંપરાને સુપેરે પ્રગટ કરનાર છે. ‘એરણ અજબ બનાયા’ / ‘મુખડા કયા દેખે દરપન મેં’ / ‘પાપ તારું પરકાશ’ / ‘મુંદરવરની ચુંદડી’ / ‘વરસે ધરતી, ભીંજે આસમાન’ / ‘અમૃત બુંદ સે પુરુષ જાયા’ / ‘સેવા મારી માની લેજો સૂંઢાળા, ખોલો મારા રૂઢિયાનાં તાળાં, તોળો મારા કબધિના ઝાળા’ / ‘મૂળ રે વિનાનું કાયા ઝડવું’ / ‘જા સોહાગણ જા, ગગનમાં જ્યોત ઝલત હે, જા !’ / ‘જી રે લાખા, હેત રે વધારો તો પરને પમાય’ / ‘વીજળીના ચમકારે મોતીડાં પરોવો, પાનબાઈ !’ આદિ ગુજરાતી સંતસાહિત્યની અમર રચનાઓ છે.

હિન્દીની જેમ ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાનું આરંભનું સાહિત્ય સંતસાહિત્ય (નાથવાણી) રહેલું જણાય છે. ઘણા અભ્યાસીઓ કબીરના પ્રભાવે ગુજરાતી સંતસાહિત્યને ગણાવે છે, પરંતુ ગુજરાતી સંતસાહિત્ય ઉપર જોવા મળતો ગણેશપ્રભાવ આ વાતનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે કે કબીર નહિ, ગોરખ ગુજરાતી સંતસાહિત્યના પ્રેરક છે. ગુજરાતી સંતસાહિત્યના આધારભૂત રામાપીર તો સીધા જ નાથ પરંપરાના અનુયાયી છે. મેકરણ પણ પોતાને મહંદરનાથના બેટા તરીકે ઓળખાવે છે.

ગુજરાતી સંતસાહિત્ય પરનો ગણેશપ્રભાવ, એક સાવ નૂતન તથ્યનો નિર્દેશ પણ કરે

છે. કબીરમાં જેમ ગણેશવંદના નથી, તેમ આપણા વેદસાહિત્યમાં પણ ગણેશવંદના નથી. ગણેશવંદનાની આ સરવાણી નાથવાણીમાંથી છે અને નાથવાણી સંભવતઃ પ્રાચીન વ્રાત્યપરંપરાનું સંતાન છે. રવીન્દ્રનાથે ‘હું વ્રાત્ય છું’ કહીને વેદવિરોધી ગણાતી વિચિત્ર એવી વ્રાત્ય પરંપરાનો પુરસ્કાર કરેલો છે.

અંતમાં, સંતકવિ મેકરણ કહે છે તેમ સંતસાહિત્ય તે ‘સવરી વાણી’ છે, એમાં રહેલો કાવ્યપદાર્થ પણ ધરતીથી ઊઠીને આકાશને ભીંજવે છે.⁵

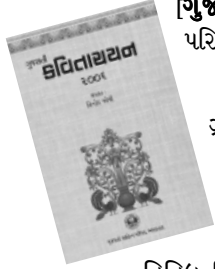
s સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હી પ્રેરિત તા. ૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૦ના રોજ સોમનાથ મુકામે યોજાયેલા ‘ગુજરાતી સંતસાહિત્ય’ પરિસંવાદનું બીજાભાષણ.

r

સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન

વર્ષ ૨૦૦૬ની ગુજરાતી કવિતાનો ચહેરો | સિલાસ પટેલિયા

['ગુજરાતી કવિતાચયન : ૨૦૦૬ : સંપા. વિનોદ જોશી, પ્રકા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, પૃ. ૧૧૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી કવિતાચયન’ ગ્રંથમાળાના સોળમા મણકાનું સંપાદન વિનોદ જોશીએ ‘ગુજરાતી કવિતાચયન ૨૦૦૬’ કાવ્યગ્રંથ રૂપે કર્યું છે.

જુદા જુદા સ્વરૂપમાં રચાયેલી ૬૨ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. ગીત, ગઝલ, સોનેટ, લાંબી રચના, દીર્ઘ રચના, અછાંદસ આદિ સ્વરૂપમાં વિવિધ વિષયોને વ્યક્ત કરતી રચનાઓ અહીં છે. સાત દીર્ઘ કાવ્યો છે. ત્રીસેક જેટલી ગઝલો છે. દસ ગીતો છે. દસ જેટલી અછાંદસ રચનાઓ છે. એકબે સોનેટ ને અન્ય રચનાઓ છે.

‘તુષ્ટિકર કાવ્યસિદ્ધિ’ શીર્ષક અંતર્ગત સંપાદક વિનોદ જોશીએ જે કેહ્યત રજૂ કરી છે એ એકદમ સ્પષ્ટ તથા તટસ્થ ભાવકની તો છે જ, એમાં સંપાદકીય વિલક્ષણ સૂઝ તથા સંપાદક સ્વયં કવિ હોવાને કારણે કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયા દરમિયાન જન્મતા સર્જકીય પડકારોનો કેવો મુકાબલો થયો છે ને શું નીપજ આવ્યું છે એનો ચોખ્ખો હિસાબ પણ અહીં છે. માટે જ સંપાદક કહી શક્યા છે : ‘કશુંક ચડિયાતું લાગ્યું હોય તો તે જતું ન કરવાની લાલચે લગીર ક્યાશવાળાં કોઈ કાવ્યો પણ અહીં લીધાં છે.’ (પૃ. ૪) સંપાદકનો અભિગમ કાવ્યતત્ત્વની સાથે સાથે સૌન્દર્યસ્થાન શોધવાનો પણ રહ્યો છે એનો પરિચય આમાંથી મળે છે. આમ છતાં ‘પસંદગીનું ધોરણ’ એમણે ઢીલું પડવા દીધું નથી. સંપાદકે સ્વીકાર્યું જ છે કે બધાં જ ઉત્તમ હોવાનું નહીં કહી શકાય છતાં આ કાવ્યો પર સંપાદકની ‘પસંદગીની મહોર’ અવશ્ય છે જ ! એની પ્રતીતિ થાય જ છે. રુચિભેદના પક્ષનો સંપાદકે સ્વીકાર કર્યો જ છે ને એવો ભેદ તો રહેવાનો જ છતાં સૌનું અને કથીરનો ભેદ તારવવો ને જે સારું-સારું છે એ સારવી લેવું એમાં જ સંપાદકધર્મ છે, જે અહીં ખંડિત થયો નથી. બહુ મોટા ઢગલામાંથી સુવર્ણકણ વીણી લેવા, દુષ્કર કર્મ છે. અઢળક રચનાઓના ખડકલામાંથી આવાં ને આટલાં કાવ્યો વીણવાનું સાહિત્યિક કર્મ પણ અવશ્ય કસોટી કરનારું હશે જ !

આ સંચયમાં ગઝલો વધારે છે એ બતાવે છે કે દરેક વર્ષની જેમ, વર્ષ ૨૦૦૬ દરમિયાન પણ ગઝલો વધારે પ્રમાણમાં રચાતી આવી છે.

પુષ્કળ ગઝલોમાંથી તારવેલી થોડીક ગઝલો ખરેખર ભાવસંતર્પક છે. ગંભીર અને ઊંડી છે. વિષયનું વૈવિધ્ય ઓછું જણાય પણ ગઝલના પ્રત્યેક શેરનું તંતોતંત નિર્વહણ કલાત્મક પ્રતીત થાય છે. શિષ્ટ કાવ્યબાની, નાટ્યાત્મકતા, વ્યંગકટાક્ષના સૂરો અને સ્વ સાથેના સંવાદમાંથી

જન્મતી આત્મખોજ અહીં છે. કેટલીક ગઝલો સંવેદનસિક્ત છે જે સ્પર્શી જાય છે.

‘આવ, ને આવીને કંઈ રકઝક ન કર

સાવ ખાલી આંખને ભરચક ન કર’ (પૃ. ૦૨)

માં અંકિત ત્રિવેદીએ જે નાટ્યાત્મકતા પ્રગટાવી છે એ પ્રભાવક છે. ‘નીકળ’ રચનામાં મનહર જાનીએ પણ આવી નાટ્યાત્મકતા રચી છે. એમાં જાત સાથેનો હિસાબ પણ છે. ઉત્પનન છે. એટલે એમાં ઊંડાણ પણ છે. કિરણ ચૌહાણની ‘સાહેબ’, ગૌરાંગ ઠાકરની ‘થાય છે’, રાજેશ વ્યાસની ‘એક માણસ’ આદિ ગઝલોમાં વ્યંગકટાક્ષ છે. જમાનાનું ચિત્ર પણ છે. ‘સાહેબ’ રચનામાં સત્તા સામે વ્યંગ છે.

‘શિખર પર આપ પહોંચ્યા છો, હવે પહોંચીને કરશો શું ?

તળે સંભળાય એવી બૂમ તો પાડી જુઓ સાહેબ !’ (પૃ. ૧૭)

કેટલીક ગઝલોમાં જાત સાથે વાતચીત છે. એ સંવાદાત્મક લાગે. એમાં આત્મખોજ પણ છે. ખુમારી પણ છે. વળી, કશીક સંઘર્ષરત ક્ષણ સાથે મુકાબલો હોવાથી એ પ્રતીતિકર પણ બની રહે છે. ગુણવંત ઉપાધ્યાયની ‘સાયવજે’, ગુલામ અબ્બાસની ‘કરગરવું...’, રવીન્દ્ર પારેખની ‘ગઝલ’, રિષભ મહેતાની ‘આંખોમાં...’ કે સુરેન્દ્ર કડિયાની ‘ગઝલ’માં આ તત્ત્વ અનુભવવા મળે છે. એકાદ ઉદાહરણ :

● **‘ક્યાં તો તું જળ વચે જુવાળ ન કર**

યા પછી જળની ફરતે પાળ ન કર.’ (પૃ. ૭૬)

● **‘જાગરણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?**

તપ્ત રણ આંખોમાં લઈને જાઉં ક્યાં ?’ (પૃ. ૮૫)

અનુક્રમે રવીન્દ્ર પારેખ તથા રિષભ મહેતાની ગઝલોના આ બે નમૂનામાં જ નહીં, સળંગ ગઝલમાં ઉપર્યુક્ત વલણ પ્રતીત થાય છે. હનીફ સાહિલની ‘મરણને જાળવજો’ ગઝલ કે દાન વાઘેલાની ‘ગઝલ – ઘણાં વર્ષો પછી’માં આપણા હૈયાને આર્દ્ર કરી મૂકે તેવી ઘેરી ને તીવ્ર વેદનાસિક્ત પળોનું કલાત્મક પ્રગટીકરણ થયું છે. આમ, લંબાણભયે વધારે ઉદાહરણ ટાંકી શકાય એમ નથી. પરંતુ એટલું તો કહેવું જ પડે કે આ ગઝલો ભાવ અને ભાવાભિવ્યક્તિ – બંનેના સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે. આદિલ મન્સૂરી, રાજેન્દ્ર શુક્લ જેવા આપણા પ્રતિભાવંત ગઝલકારોની ગઝલો પણ અહીં છે, તો નવા ચહેરાઓની ઓળખ પણ અહીં છે.

પ્રમાણમાં લાંબાં ને દીર્ઘ કાવ્યો પણ આ સંચયમાં છે. ઊર્મિલા ઠાકર- રચિત ‘ક્લિક... ડિલીટ... ક્લિક્’ રચનામાં ફોન, મોબાઇલ, ફેક્સ, ઇ-મેઇલ, આઈડી, પાસવર્ડ, વેબ સાઇટ, કમ્પ્યુટર આદિ યંત્રયુગના આધુનિક ઉપકરણોમાં કેવી રીતે સાચો શબ્દ લુપ્ત થઈ ગયો છે ને કેવી રીતે માનવસંબંધમાંથી સ્નેહ ને સચ્ચાઈ ગુમ થઈ ગયાં છે, એનું આલેખન છે. પ્રયોગશીલતા પ્રભાવક બની છે. બે સમયને અથડાવ્યાં છે ને કરુણવક સ્થિતિ રચી છે. ‘કોણ છું હું ? ક્યાં છે મારો ચહેરો ?’માં આ સ્થિતિની પરાકાષ્ટા જોવા મળે છે. ‘ઘરઝુરાપો’માં વતનવિચ્છેદ છે. વિદેશમાં રહ્યા રહ્યા જે રીતે ઘર-વતન નાયકને વળગે છે એનું જફ્ફ્ટાપોઝ વેધક છે. ૧૦ ખંડમાં વહેંચાયેલી આ રચનામાં લોકગીત – લોકકથા, ગ્રામચેતના, ધૂળિયા ગામનાં સ્મરણો, પાત્રસૃષ્ટિ આદિનું સુંદર સંયોજન થયું છે. ફિલ્મની ટેકનિકનો અહીં વિનિયોગ છે. નાટ્યોર્મિ તથા આત્મખોજમાંથી જન્મેલો નાયકનો અવાજ

હૃદયસ્પર્શી છે. બાબુ સુથારની આ રચના અનેક રીતે નોંધપાત્ર છે. યજ્ઞેશ દવેની ‘હેલો’માં રામદેવપીરના હેલોનો ભાવસંદર્ભ વિસ્તરતો રહ્યો છે ને આજના સમયના માનવચહેરાને પ્રગટાવનારો બન્યો છે. વ્યંગકટાક્ષ પણ કલાત્મકતાથી આવ્યો છે. વિધવિધ કાકુઓ અને ટિપિકલ હિંદી ભાષાનો પ્રયોગ આ રચનાને સુંદર બનાવવામાં ભારે ભાગ ભજવે છે. હરીશ મીનાશ્રુની ‘પંખીપદારથ’માં પંખી પ્રતીકાત્મક સંદર્ભ રચે છે. તેજ, ગતિ, આકાશ અને અંતે જતા વિશાળતાનો સંદર્ભ પંખીમાંથી ફૂટતો આવ્યો છે એ વિસ્મિત કરી દે છે. ‘દૂધ’ નામની સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની દીર્ઘ રચનામાં ગાંધીજી અને બકરી કેન્દ્રસ્થ છે. બોલીના લયલહેકા-કાકુઓમાં જ આખું કાવ્ય ચાલે છે. હાસ્યવ્યંગકટાક્ષની સેર સમાંતરે ચાલે છે. બકરી બચાવતા ગાંધી જે રીતે ચિત્રિત કર્યા છે એની અહીં મજા છે.

મોંચડે બેઠા છે મા’રાજા, ને ભેળા વાઈશર-ગવંડર,

એમ્મી બેમ્મી, શીયેમ-પીયેમ, વર્લ-બેન્ક તવંગર

શંધુ શમજ્યો – શમજ્યા પાળે અટકે તો ગોંધી શેનો ?’ (પૃ. ૯૩)

આ છે રોચક કાવ્યબાની ! આખું કાવ્ય સંવાદાત્મક, ઉદ્બોધનાત્મક અને નાટ્યાત્મક શૈલીથી રચાયું છે.

‘શ્રી પુરાંત જણસે’ પણ લાંબું કાવ્ય છે. કવિ રાજેન્દ્ર પટેલે સમયપટનાં વિવિધ રૂપોની ભીતરમાં ઘસતું મન અહીં મૂર્ત કર્યું છે. એ મનનાં મૂળ પરંપરા સાથે કેવી રીતે જોડાયેલાં છે એના નિરૂપણની સમાંતરે એનું ઉત્પનન પણ ચાલે છે. મનની આવી લીલા અહીં આસ્વાદ્ય બની છે અનેક કલ્પનશ્રેણીને લીધે !

ગીતરચનાઓનું ચયન પણ ટકોરાબદ્ધ છે. કેટલીક રચનાઓમાં અધ્યાત્મરંગ ઘૂંટાયો છે. નિરંજન રાજયગુરુની ‘શરત’ રચના આવી છે. ‘નથી હાટ કે ઘાટ, માટ / છે વાટ અજબ વેરાગી’ (પૃ. ૩૪) સૂફી ભજનનો પ્રલંબ લય અહીં પ્રતીત થાય છે. છૂટતા તીર જેવી ભાવસ્થિતિને જે રીતે બાંધી છે એ પ્રક્રિયા આસ્વાદ્ય છે. મધુમતી મહેતાની રચના ‘એક તારો તૂટેલો’માં પણ રહસ્યવાદનું મૂર્ત રૂપ છે. ‘એક તારો તૂટેલો સંધાઈ ગયો રે / મારો સાંવરિયો એમાં બંધાઈ ગયો રે’ (પૃ. ૬૧) સાંવરિયા સાથેનું ઐક્ય કેવા આનંદમાં લઈ જાય છે એનું નિરૂપણ મજાનું છે. હરિશ્ચંદ્ર જોશીની ‘અવધૂગાન’માં પણ અકળ પરમતત્ત્વ પામવા માટેના ઉધામાનું બચાન છે. વ્યંગ પણ એમાં છે. અખાનું સ્મરણ સહજ થાય !

કેટલાંક ગીતોમાં કવિના મિજાજનું આલેખન જોવા મળે છે. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાની રચના ‘સામો કાંઠો’માં પડકારને ઝીલવાની ખેવના છે. ખારવાઓનાં ગીત અને ટાગોરનું ગીત... એકલો જાને રે... આદિનું સ્મરણ આ ગીત કરાવે છે. એવો જ મસ્તરંગી મિજાજ પ્રગટ કરતી રચના મણિલાલ હ. પટેલની ‘અલકમલકથી આવ્યો’ છે. ‘અલકમલકથી આવ્યો છું અલકમલકમાં જઈશ... / બીજનીજની ચન્દ્રકલાઓ વચ્ચે હસતો રહીશ...’ (પૃ. ૬૦) વનવગડો-સીમખેતર ને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વચ્ચે વિહરવાની મુક્ત ઝંખના આમાં છે જે કવિની આંતરઓળખની દ્યોતક છે. ‘ઘટના એવી’માં પણ હરિકૃષ્ણ પાઠકે નિજમનલીલાનું ચિત્રાંકન કર્યું છે. કેટલાંક ગીતોમાં ગ્રામપરિવેશનું ચિત્ર વિવિધ ભાવો સાથે સાંપડે છે. ઊજમશી પરમારકૃત ‘વરસે ખાંડાધાર’, ગભરુ ભડિયાદરાની રચના ‘બાઈ, મારે આંગણે...’, રતિલાલ સથવારાનું ગીત ‘અવસરિયો’ આદિમાં આ જોવા મળે છે.

કેટલીક અછાંદસ રચનાઓ આ સંચયમાં છે. બહુધા આ રચનાઓ પ્રતીકધર્મી બની છે. ‘બસ હવે’માં ગીતા નાયકે વહી ગયેલા સમયનું ચિત્ર પાંચીકા વડે પ્રગટ કર્યું છે. ‘તે સાંજે’માં બે ભાવ, બે ચિત્રો સામસામે મૂકીને કવિ જ્યદેવ શુક્લ સાંજ પાસેથી જે સર્જકીય કામ લે છે એ પ્રક્રિયા આખીય રસાળ છે. પ્રદ્યુમ્ન તન્નાની રચના ‘જળ’ આખેઆખી રચના પ્રતીક છે આંતરમનની વિધવિધ લીલાનું ! ‘વિખેરાઈ જાય’માં રમણીક સોમેશ્વરે સમુદ્ર, જળ અને ચંદ્ર તથા અંતે કોડી – સાંકળીને જે લઘુકાવ્ય રચ્યું છે એ મોતી જેવું છે. અર્થગંભીર પણ છે. એનાં સ્ફુલ્લિંગો વિસ્તાર પામે છે. આ પણ સંકુલ પ્રતીકાત્મક રચના જ છે. ‘એક આવરણ’માં હિતેન આનંદપરાએ આધુનિક માનવનિયતિને તાકી છે. માણસે કેવાં કેવાં આવરણો રચીને જીવવાનું પસંદ કર્યું છે યા એને કરવું પડ્યું છે એનું વ્યંગાત્મક આલેખન આમાં છે. આવરણ પણ પ્રતીક બની રહે છે. ‘એક આવરણ / વિસ્તરતું રણ...’ (પૃ. ૧૦૪) આમાં કરુણ વિપર્યાસ છે.

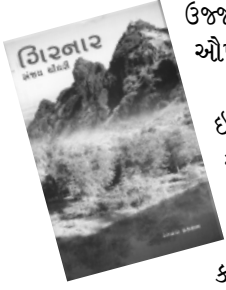
સમ ખાવા પૂરતી એક સોનેટરચના ! ઉશનસૂની ‘લીલોતરીની ગૂંચમાં’, વૃક્ષની લીલપભીની લીલા અંકિત કરે છે. વૃક્ષ અહીં જીવનની લીલપનું પ્રતીક બની રહે છે. નલિન રાવળની રચના ‘મનોમયિ’ અને રાજેન્દ્ર શાહની રચના ‘જન્મદિને’ બંનેમાં મન કેન્દ્રમાં તો છે જ, બંને રચના સંસ્કૃત કાવ્યબાનીના સંદર્ભમાં ધ્યાનાર્હ છે. ૨૦૦૬માં આવી રચનાઓ વિરલ છે. એક સમય હતો સોનેટ – સોનેટમાળા રચાતાં હતાં ને કોઈ છંદ, કવિનો આગવો વિશેષ ગણાતો. આ વર્ષમાં આ એક જ સોનેટ, સોનેટસ્વરૂપમાં દુકાળ સૂચવે છે. ‘બૃહદ્ છંદોલય’થી આધુનિક ગુજરાતી કવિતાપ્રવાહમાં ‘માઈલસ્ટોન’ સમું સ્થાન ધરાવતા કવિ નિરંજન ભગતની રચના ‘મારા પ્રેમમાં’ એમની આગળની રચનાઓથી જુદી જ રચના છે. સ્નેહ અને વ્યાપક માનવસંબંધના સંદર્ભમાં આ કૃતિ ગંભીર છે. ‘ન એના જેવો’ શબ્દપ્રયોગનું આવર્તન ને સમાંતરે પ્રિયજનને થતું ઉદ્બોધન – આવી રીતિ પ્રભાવક બની છે. આમ, આધુનિક અને અનુઆધુનિક કવિઓની રચનાઓ અહીં છે. પ્રયોગશીલ કાવ્યબાની અને આધુનિક માનવચહેરો પણ અહીં છે. પરંપરા સાથેનું અનુસંધાન પણ ગીત આદિમાં છે.

૧૧ સામયિકીમાંથી આ રચનાલોક પસંદગી પામ્યો છે. કેફિયતમાં સંપાદકે કહ્યું છે : ‘જેમાં કંઈક ઉત્તમ નીપજી આવ્યું છે તે જ આપણી રિદ્ધિ છે અને તે જ આ વર્ષની કવિતાનો ચહેરો છે તેમ માનવું યોગ્ય છે.’ જે કંઈ છે તે સંપાદકની આંખે આ છે ને ૨૦૦૬ના કાવ્યપ્રવાહના સંદર્ભમાં આ આપણી રિદ્ધિ છે !

સઘન અભ્યાસનો પ્રસાદ : ‘ગિરનાર’ | ભારતી રાણે

ગિરનાર : સંજય ચૌધરી, રંગદ્વાર, ડેમી પૃ. ૨૭૨, ૨૦૦૮, રૂ. ૧૯૦]

ગુજરાતની ગરિમાનું સર્વોચ્ચ શિખર ગિરનાર. હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ ત્રણેય મુખ્ય પરંપરાનું આ તીર્થસ્થાન. જેની ગોદમાં અઢી હજાર વર્ષનો ઇતિહાસ ધરાવતું પુરાણ-પ્રસિદ્ધ ગિરિનગર – જૂનાગઢ સમાયું છે, તે ગિરનાર. મૌર્ય સમ્રાટ અશોક, મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા, અને ગુપ્તસમ્રાટ સ્કંદગુપ્તના શિલાલેખોથી શોભતો આ પ્રદેશ. આ જ જૈન મહાતીર્થ

ઉજ્જયન્તગિરિ; સિદ્ધ નાથ અને દત્ત સાધુકુળોના ઉપાસકોની ભૂમિ, ઔષધિઓનો ભંડાર, મુક્તાત્માઓનું વતન, સનાતન સંસ્કૃતિકેન્દ્ર - ગિરનાર.

શ્રી સંજય ચૌધરીએ આ ભૂમિમાં વારંવાર ભ્રમણ કરી, એના ઇતિહાસનો, એના પૌરાણિક સંદર્ભોનો, એના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય વિજ્ઞાનનો, એની વન્યસંપત્તિનો, એના લોકસાહિત્યનો, એના પર લખાયેલ સાહિત્યનો, વગેરે અનેક પાસાંઓનો સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ કર્યો અને તેના પરિપાક રૂપે જે પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું, તે આ પુસ્તક 'ગિરનાર.' સંજય ચૌધરીએ કમ્પ્યુટરવિજ્ઞાનમાં ડોક્ટરેટ કરેલું છે. પોતાના વિષયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય

કક્ષાનાં અનેક પેપરો રજૂ કરનાર પ્રોફેસરની પ્રતિભા તો ખરી જ, ઉપરાંત તેઓ સંગીતવિશારદ પણ છે. સાહિત્ય, વાદ્યસંગીત, વન્યજીવન, પર્યાવરણ વગેરે પ્રત્યેનો એમનો લગાવ; તથા ગિરનારના પ્રકાંડ અભ્યાસી શ્રી નરોત્તમ પલાણ જેવા મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારની નવલકથા 'હુલુ'નું અવલોકન કરતાં લેખકને થઈ આવેલ ગિરનારના આકર્ષણમાંથી 'ગિરનાર' પુસ્તકનું સર્જન થયું.

પુસ્તકની શરૂઆતમાં લેખક ગિરનારનાં પૌરાણિક સંદર્ભોનું રસપ્રદ આચમન કરાવે છે. મૃગયર્મ ઓઢી બેઠેલા ૨૨ કરોડ વર્ષની ઉંમરના યોગીની વાત કરતાં તેઓ સ્કંદપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ વગેરે અનેક પૌરાણિક સંદર્ભો તરફ લઈ જાય છે. રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાંથી પસાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવોની આ પ્રિયભૂમિમાં પ્રવાસ કરાવે છે, અને જૈન સાહિત્યના કલ્પસૂત્રમાં ઉલ્લેખાયેલ આગમ પ્રતિષ્ઠિત મહાગિરિ ઉજ્જયન્તગિરિનું આરોહણ પણ કરાવે છે. આ વિભાગમાં એ પણ જાણવા મળે છે કે, આજે સૌરાષ્ટ્ર એક દ્વીપકલ્પ છે, પરંતુ આદિકાળમાં તેની ચારેય બાજુ પાણી હતું, અને છેક કચ્છના રણ સુધી અરબી સમુદ્ર હતો, જે ઈ.સ. બીજી સદી સુધી નૌકાગમનને યોગ્ય હતો ! ગિરનાર તથા એની પરિક્રમા વિશેની લોકમાન્યતાઓ તથા તેના મહાત્મ્યની વાત પણ અહીં આવે છે.

બીજા વિભાગમાં લેખકે બે વખત કરેલ ગિરનાર પરિક્રમાના અનુભવનું વર્ણન કરતાં ડાયરીનાં પાનાં તથા એનાં અઢાર રંગીન ફોટોગ્રાફ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ નોંધપાત્ર છે કે, પરકમ્મા દરમિયાન લેખકને શ્રી મનોજ ખંડેરિયાની કાવ્યપંક્તિઓ 'આખું વન મહેકતું રૂહેશે પછી સદા, વૃક્ષનાં થડોમાં નામ લીલું કોતરી જઈશ'; તો ક્યાંક શ્રી રાજેન્દ્ર શુક્લની પંક્તિઓ : 'મનો ગોતવામાં જ ખોવાયો છું આ, પત્યે પરકમા આખરે હું મળીશ જ'યાદ આવે છે. ગિરનાર પરિક્રમા વિશે લેખક નોંધે છે કે - 'મોટા ભાગના શહેરી યાત્રાળુઓ જિજ્ઞાસાથી જાય છે, જ્યારે ગ્રામીણ યાત્રાળુઓ શ્રદ્ધાથી જાય છે.' આપણા પ્રવાસી શહેરી છે, પરંતુ પરિક્રમણમાં આધ્યાત્મિકતાથી અનાયાસ રંગાતા દેખાય છે. એમના એક સાથી જયસુખભાઈ છૂટા પડી ગયા, એ વિશે તેઓ લખે છે : 'અમે તો એમ માનતા હતા કે, જયસુખ એમની ઝડપને કારણે આગળ હશે, અને નળપાણીનો ઢાળ ચડી ઉપર ટેકરીએ અમારી રાહ જોતા મળશે. અમને ક્યાં ખબર હતી કે, પરિક્રમાના બાકીના માર્ગમાં અમે હવે મળવાના નથી. જીવનમાં પણ ક્યારેક ક્યારેક આવું નથી બનતું ?'તો ક્યારેક લેખક લખે છે : 'ગાઢ અંધારું અને ચાલવામાં તકલીફ હોવા છતાં શાંત ગિરનારનાં પગથિયાં ઊતરતી વખતે લાગે છે કે, કદાચ આવી શાંતિ વારંવાર ન મળે !' સાથેસાથે વન્યસંપત્તિનો

નાશ કરી, ત્યાં પ્લાસ્ટિકનો બેશુમાર કચરો ફેંકી જઈ પર્યાવરણનો નાશ કરતા લોકને જોઈને ચિંતા અને ગ્વાનિ પણ લેખક અનુભવે છે. પરિક્રમા પછી સફાઈ અભિયાન કરતી શાળાની વિદ્યાર્થીનીઓની વાત પણ તેઓ કરે છે. પરિક્રમા બાદ વારંવાર પરિક્રમા કરનાર વ્યક્તિઓને પણ લેખક મળે છે, ને પર્યાવરણ અંગે તેમના વિચારો પણ અહીં ટાંકે છે.

પુસ્તકના મધ્યભાગમાં ગિરનાર આરોહણની માહિતી છે. એની ટૂંકો, દેરાં, જળકુંડો વગેરે પછી ગિરનારનાં વૃક્ષ, છોડ, વન્ય સંપત્તિ, પશુધન વગેરેની વાત પણ લેખક કરે છે. ખાસ કરીને વૃક્ષોની વિશેષતાઓ વિશે કોઠો બનાવી વિગતે વાત થઈ છે. ત્યારબાદ એક સમૃદ્ધ પ્રકરણ લેખક આપે છે : તે છે - 'સાહિત્યમાં ગિરનાર'; જેમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલથી માંડીને શ્રી નીતિન વડગામા સુધીનાં કવિઓએ રચેલાં ગિરનારવિષયક કાવ્યો તો છે જ; ઉપરાંત લોકસાહિત્યમાં ગિરનારની ભૂમિકાની અમૂલ્ય વાતો અહીં સંચિત થઈ છે. જાહલની ને સમશેરાની વાર્તાઓ, શિવરાત્રીના મેળામાં ત્રણ ત્રણ દિવસ-રાત ચાલતા મીયાં ને મેરાણીના દુહાસંગ્રામની વાતો, મોતી મઢેલા વાંસની સાખે ગામગામ વચ્ચે થતી દુહાની હરીફાઈઓ, બધું અત્યંત રસપ્રદ છે. આ વિશે લખતાં લેખક એક હૃદયસ્પર્શી વાત કહે છે : 'એકાદ પચ્ચીસી ઉપર વરસોવરસ ત્યાં આ મુલ્લા ને મેરાણીનું મસ્ત જોડલું સોરઠની કસહીણી ને તેથી રસહીણી બનતી જતી માનવમેદનીને સોરઠી દુહાકાવ્યના નિચોડ ત્રણ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ ત્રણ રાત ઘોળીઘોળીને પાતું : એ વાત મેં વારેવારે સાંભળી છે. સમજણો નહોતો થયો, ત્યારથી સાંભળતો આવ્યો છું. તે દિવસે બાળદિનોમાં કૌતુક હતું, પણ આજે અનુભવ થયે, દુહાના મર્મ સમજવાની સાન પામ્યે, અંતરનાદર્દની ઓળખ આવ્યે પારખી શકાયું છે કે - દુહો દસમો વેદ, સમજે તેને સાલે, વિયાતલની વેણ્ય, વાંઝણી શું જાણે ?'

પુસ્તકના અંતના પ્રકરણોમાં ગિરનારના ઇતિહાસની વાતો આવે છે. મૌર્ય, શક અને ગુપ્તયુગથી શરૂ કરેલ એ ઇતિહાસમાં રજપૂતયુગ, મોગલયુગ, બાબી વંશ વગેરેની વિગતોમાં આગળ જતી ગઈ તેમ તેમ અનેક અજાણ્યાં પાત્રો વચ્ચે જાણીતાં પાત્રોની મુલાકાત થતી ગઈ. દેવાયત આહીરને ત્યાં ઊછરેલ રા'નવઘણ, ને એનો જીવ બચાવવા પોતાના પુત્ર વાહણનો ભોગ આપી દેતી આહિરાણી; 'ખરડી ખાંગો નવ થિયો...' કહીને પોતાનું અપહરણ થતું જોઈ રહેતા ગિરનારને રાણકદેવીએ મારેલ પેલો ટોણો; અને હાડોહાડ લાગી આવતાં શિલાઓ ખેરવવા લાગતા ગિરનારને વારતી રાણકના શબ્દો : 'મા પડ મુજ આધાર, ચોસલાં કોણ ચડાવશે ? ગિયા ચડાવણહાર, જીવતાં જાતર આવશે.' બધું તાદશ થઈ ગયું. ભાગલા વખતે ભારત સાથેના જોડાણની પણ કેટકેટલી અજાણી વાતો જાણવા મળી, અને જેમના દેશપ્રેમની ને ત્યાગની વાતો ઇતિહાસમાંથી બાકાત કરી દેવામાં આવી, તે લોકસેનાની વાતો વાંચી મન ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું.

પુસ્તકમાં મેં કરેલ પ્રવાસને અંતે ગિરનાર સાથે બાબરિયો, ખોડિયાર, લાખામેડી, કાબરો, ગદ્દાકોટ, લાંબધાર, ટકટકિયો, ભેંસલો, જોગણીનો પહાડ, અશ્વત્થામાનો ડુંગર, ઈન્દ્રકુંડ, તુલસીવન અને સુવર્ણરખા નદી, બધું પરિચિત લાગવા લાગ્યું છે. ગિરનારને સમગ્રતાથી ચાહી, એને લગતા તમામ સંદર્ભોમાં ઊંડા ઊતરી, તેનો મહત્તમ ચિતાર આપવાની કોશિશમાં શ્રી સંજય ચૌધરીની નિસબત, પ્રતિબદ્ધતા અને શ્રમને સાદાંત અનુભવી શકાય છે.

પત્રસેતુ

સાહિત્ય અકાદેમી / સાહિત્ય અકાદમી : એક નોંધ

૧૨મી માર્ચ ૧૯૫૪ના રોજ સંસદભવનમાં સાહિત્ય અકાદેમીનું ઔપચારિક ઉદ્ઘાટન થયું હતું. એક લેખક તરીકે, અને નહિ કે વડાપ્રધાનની હેસિયતથી, જવાહરલાલ નેહરુ એના પ્રમુખપદે નિમાયા હતા. આ ઔપચારિક ઉદ્ઘાટનની પહેલાં ઘણા સમયથી – જ્યારે બ્રિટિશ અમલ હતો ત્યારથી સાહિત્યની આવી એક સંસ્થા સ્થાપવાની વિચારણા શરૂ થઈ હતી, પરંતુ પછી સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૫૨ના રોજ ભારત સરકારે એક ઠરાવ કરી National Academy of Letters જેવી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય લીધો, જેનું ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ અંગ્રેજીમાં પણ Sahitya Akademi એવું નામ રાખ્યું. એ પછી સંગીત નાટક અકાદેમી, લલિત કલા અકાદેમી જેવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ, જેમાં અકાદેમી – AKADEMI સંજ્ઞા રાખવામાં આવી છે.

AKADEMI મૂળ ગ્રીક અને પછી અંગ્રેજી શબ્દનું ભારતીયકરણ છે, આ શબ્દ ખાસ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે, જેમાં એનો ગ્રીક વ્યુત્પત્તિગત અર્થ સચવાય. તેમ છતાં એ ભારતીય શબ્દ બને, એ રીતે Sahitya Akademi એ વિધિવત્ એવું સંસ્થાનું વિશેષ નામ બન્યું. અકાદેમીના બધા જ ઔપચારિક વ્યવહારમાં આ સંજ્ઞા વપરાય છે. દીપકજ્યોત દર્શાવતી ‘સાહિત્ય’ શબ્દ સાથેની એની મુદ્રા સત્યજિત રાયે કરેલી છે.

સાહિત્ય અકાદેમીનાં બધાં પુસ્તકો, પ્રકાશનો કે પત્રવ્યવહારમાં એ જ નામ વપરાય છે. ‘સાહિત્ય અકાદેમી પુસ્તકો’ કે ‘સાહિત્ય અકાદેમી પ્રકાશિત ગ્રંથ’ વગેરે, અને ભારતની બધી ભાષાઓમાં પણ આ પ્રમાણે અનુસરવામાં આવે છે.

પરંતુ ગુજરાતીમાં અકાદેમી અને અકાદમી એ સંજ્ઞાઓમાં ભેળસેળ થઈ ગઈ છે. ઈ. સ. ૧૯૮૪માં ગુજરાતમાં સાહિત્ય અકાદેમીના ધોરણે ગુજરાતમાં એ વખતની સરકારે રાજ્ય અકાદેમી સ્થાપવાનો નિર્ણય લીધો. તેનું અંગ્રેજી નામ Gujarat Sahitya Academy એમ છે, અને ગુજરાતીમાં ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની મુદ્રામાં પણ ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ છે. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીમાં ‘અકાદમી’ શબ્દ ન તો ભારતીયકરણ થયેલ શબ્દ Akademiનો ઉચ્ચાર છે અને ન તો અંગ્રેજી Academy – એકેડેમીનો ઉચ્ચાર છે. એક નવું જ ગુજરાતી રૂપ ‘અકાદમી’ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે અને તે વર્ષોથી પ્રચલનમાં છે. ગુજરાત સાહિત્ય ‘અકાદમી’ પછી જે હિન્દી, ઉર્દૂ, સંસ્કૃત આદિ અકાદમીઓ બની, તેમાં પણ ‘અકાદમી’ સંજ્ઞા જ રૂઢ થઈ છે.

આપ મૂળે તો એક છતાં ‘અકાદેમી’ અને ‘અકાદમી’ બે સંજ્ઞાઓ અલગ અલગ રીતે પ્રચલનમાં છે. પરંતુ સાહિત્ય અકાદેમી (દિલ્હી)નો જ્યાં જ્યાં નિર્દેશ આવે છે ત્યાં પણ આપણે ત્યાં મોટે ભાગે ‘સાહિત્ય અકાદમી’ સંજ્ઞા વપરાય છે, જે ખોટો પ્રયોગ ગણી

શકાય. ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ એ એક વિશેષ નામ છે. એટલે સાહિત્ય અકાદેમીનો જ્યાં નિર્દેશ કરવાનો હોય ત્યાં ‘અકાદેમી’ શબ્દ જ વાપરવો જોઈએ. આપણે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીથી જુદી પાડવા એ અકાદેમી માટે ‘કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી’ કે ‘સાહિત્ય અકાદમી (દિલ્હી)’ એવો પ્રયોગ કરીએ છીએ, કરવો પડે છે. તે પણ ખોટો પ્રયોગ છે. ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ – ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ છે, તેની આગળ ‘કેન્દ્રીય’ કે પાછળ ‘દિલ્હી’ એવો પ્રયોગ માત્ર આપણી સગવડ માટે કરીએ એટલું, બાકી તે બરાબર તો નથી. સાહિત્ય અકાદેમી શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ગુજરાતની ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી કે વિવિધ ભાષાની અકાદમીઓ ‘અકાદમી’ તરીકે રૂઢ છે, તો ભલે ત્યાં ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી લખાય, અકાદમી પ્રકાશન કે અકાદમી પુસ્તકો એમ પ્રયોગ થાય; પરંતુ સાહિત્ય અકાદેમી માટે આપણે અકાદેમી શબ્દનો ઉપયોગ કરીએ.

૧૫-૪-૨૦૧૦

અમદાવાદ

ભોળાભાઈ પટેલ

S

પાકા કેદી નં. ૮૯૫૬
નરેન્દ્રસિંહ વજેસિંહ રાઠોડ
અમદાવાદ મધ્યસ્થ જેલ
તા. ૫-૫-૨૦૧૦

પ્રતિ,

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સાબરમતી જેલના અંતેવાસીઓ પ્રત્યે લાગણીસભર અભિપ્રાય બદલ આપના ખૂબ આભારી છીએ.

કેદીઓમાં વૈચારિક પરિવર્તન, હૃદયપરિવર્તન, તથા જીવનપરિવર્તન થાય તેવા શુદ્ધ આશ્રય થકી જેલ પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો ભેટ આપવા બદલ જેલના સાહિત્યરસિક બંદીવાનો આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ.

હતાશાની ગર્તામાં ધકેલાઈ ગયેલા મનને એ ગર્તામાંથી બહાર લાવી પ્રસન્નતાના ગગનમાં વિહરતા કરી દેવાનું આપના ભેટ આપેલાં પુસ્તકો કરી રહ્યા છે. સાહિત્યનાં પઠન-ચિંતન બાદ થોડાં સકારાત્મક પરિવર્તનો મહેસૂસ કર્યાં. ભવિષ્યમાં શક્ય હોય તો વધારે સાહિત્ય ભેટ આપવા વિનંતી છે.

અમો બંદીવાનોના ઉત્થાન માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા સદાય ઉમદા વિચારો અર્પે... પ્રણામ.

નરેન્દ્રસિંહ વી. રાઠોડ

r

પરિષદવૃત્ત

સંકલન : રાજેન્દ્ર પટેલ

‘હે નૂતન’ રવીન્દ્રનાથનો છેલ્લો જન્મદિવસ

૭મી મે-૨૦૧૦ના દિવસે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની દોઢસોમી જન્મજયંતી નિમિત્તે એક કાર્યક્રમનું આયોજન ‘પરિતોષ’ કૃષ્ણકોલોનીમાં કરવામાં આવ્યું હતું. શ્રી નિરંજન ભગત, શૈલેષ પારેખ અને સુજા શાહે રવીન્દ્રનાથના અંતિમ (૭મી મે-૧૯૪૧) જન્મદિવસને ધ્યાનમાં રાખી એ વખતના એ સમયે રચાયેલી કવિતા ‘હે નૂતન’ અને એ સમયની રવીન્દ્રનાથની માનસિકતા વિશે તૈયાર કરેલ દશ્ય-શ્રાવ્ય કાર્યક્રમની પ્રસ્તુતી કરી હતી. પ્રસ્તુતીના આરંભે ગીત શરૂ થતાં ‘પરિતોષ’ના મયૂરોએ કેકા કરી જાણે પ્રતિઘોષ આપ્યો અને ભાવકોએ પ્રસન્નતાથી આખો કાર્યક્રમ માણ્યો હતો.

S

ખંડિત તૃણાંકૂરની સોનેરી ઝાંચ

આંખો મેં કોઈ ખ્વાબ સુનેહરા નહીં આતા,
ઈસ ઝીલ પે અબ કોઈ પરીન્દા નહીં આતા.
હાલાતને ચેહરે કી ચમક છીન લી વરના,
દો ચાર બરસ મેં તો બુઢાપા નહીં આતા.

શબ્દીર હુસેન હુસેનમીયા

વિશ્વપુસ્તક દિવસે (૨૩ એપ્રિલ) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત સાબરમતી જેલમાં એક વિશિષ્ટ કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો. ગુજરાતની તમામ ૨૫ જેલમાં પુસ્તકો ભેટ આપવાં તથા દરેક જેલમાં એક કવિસંમેલન યોજવું, જેમાં નીવડેલાં કવિઓ સાથે બંદીવાન સર્જકો પણ કાવ્યપાઠ કરે એમ આયોજન થયું.

ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓ સાબરમતી જેલના એક બંદીવાન બંધુની છે. એ ઘેર ગયો ને પત્નીએ પૂછ્યું, જેલનું જીવન કેવું હોય છે ? ત્યારે તેના જવાબમાં એમનાથી ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓ રચાઈ ગઈ. આ કવિસંમેલનનું સંચાલન પ્રસિદ્ધ ગઝલકાર રાજેશ વ્યાસે કર્યું. એમની સાથે ભાવેશ ભટ્ટ, અનિલ ચાવડા, હરદ્વાર ગોસ્વામી, કૃષ્ણ દવે, મનીષ પાઠક તથા રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત હતા. જ્યારે બંદીવાન ભાઈ-બહેનોમાંથી દસ સર્જકોએ પોતાની રચનાનું પઠન કર્યું ! પરિષદ વતી પુસ્તકાલયમાંથી ગંગારામ વાઘેલા તથા દીપ્તિ શાહ ઉપસ્થિત રહ્યાં અને જેલ અધિકારી શ્રી પી. સી. ઠાકુરને પુસ્તકો અર્પણ કર્યાં.

બીજો કાર્યક્રમ વડોદરા જેલમાં તા. ૯-૫-૧૦ના રોજ યોજાયો. આ કાર્યક્રમમાં જેલના સાત સર્જકો સાથે વડોદરાના આઠ કવિઓએ કાવ્યપાઠ કર્યો. કવિ શ્રી જયદેવ શુક્લ, મકરંદ મૂસળે, વિરંચી ત્રિવેદી, રાજેશ પંડ્યા, ભરત ભટ્ટ, દિનેશ ડોંગરે, દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય, ગુલામ અબ્બાસ ‘નાશાદ’ સાથે રાજેન્દ્ર પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. વડોદરા જેલમાં એક બંદીવાન બંધુએ અદ્ભુત અભિવ્યક્તિ રજૂ કરતી રચના રજૂ કરી, એ આ મુજબ હતી.

“મારી ઢોળાયેલી સુવર્ણ સ્મૃતિઓના ખંડિત તૃણાંકૂર ખોળું છું.”

ત્રીજો કાર્યક્રમ તા. ૨૩-૫-૧૦ના રોજ સુરત જેલમાં પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માની ઉપસ્થિતિમાં યોજાયો હતો. અગાઉ ૫૦૦ પુસ્તકો સુરત જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ કવિસંમેલનમાં રઈશ મણિયાર, રવીન્દ્ર પારેખ, બકુલેશ દેસાઈ, મુકુલ ચોકસી, કિરણ ચૌહાણ, ગૌરાંગ ઠાકર, યામિની વ્યાસ તથા જનક નાયકે પોતાની કૃતિનું પઠન કર્યું હતું. બંદીવાન બંધુઓની પ્રસન્નતા જાણે અંકે થઈ.

વડોદરા જેલમાં કાર્યક્રમની અધવચ્ચે કેદીઓમાંથી એક ચિઠ્ઠી આવી હતી. એ આ મુજબ હતી.

૯th May ૨૦૦૯

સાહેબ,

હું મારી એક જ ગઝલ રજૂ કરવા માંગું છું. જો આપ પરવાનગી આપો તો.

નમ્ર સૂચન :

જ્ઞાનપીઠ એવાર્ડ વિજેતાઓની રચનાઓનું સંકલન ઉપલબ્ધ છે ?

શેખ સાદી અને મૌલાના રૂમની મટાનવીનું ગુજરાતી ભાષાંતર જો ઉપલબ્ધ હોય તો મોકલાવવા નમ્ર વિનંતી.

– ઈમરાન મિર્ઝા ‘શમ્શ’

(કાચા કામના કેદી)

આપણા કવિઓએ ઘણાં કવિસંમેલનોમાં, મુશાયરામાં ભાગ લીધો હશે. ક્યાંય કાવ્યપઠનથી રુદ્ધન કરતાં શ્રોતાઓ જોવા મળ્યા છે ? સાબરમતી જેલમાં શ્રોતાઓને રડતાં અમે જોયા છે !

‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત આખું વર્ષ ચાલનારો આ કાર્યક્રમ હવે પછી, ૨૦ જૂને રાજકોટ જેલમાં તથા ૨૭ જૂને ભાવનગર યોજાશે. પરિષદ ‘વાંચે ગુજરાત’ અભિયાન અંતર્ગત એક બીજા કાર્યક્રમનો આરંભ કરશે. એ છે “મને ગમતું પુસ્તક વાર્તાલાપ” સમગ્ર ગુજરાતમાં સોથી અધિક આ વાર્તાલાપ ગોઠવાય એવો હાલ પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. જે કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિને આ કાર્યક્રમમાં ભાગ લેવો હોય એ પરિષદના કાર્યાલયમાં તરત જાણ કરે.

S

લેખિકાસત્ર – અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ બૃહદ, વાચકમંચ – સુરતના સંયુક્ત ઉપક્રમે તા. ૧૬-૫-૧૦ અને ૧૭-૫-૧૦ના રોજ લેખિકાસત્રનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. ઉદ્ઘાટન બેઠકની ભૂમિકા પરિષદમંત્રી શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલે વર્જિનિયા વુલ્ફને યાદ કરીને બાંધી આપી હતી. સાહિત્ય પરિષદ પ્રમુખ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ દીપ-પ્રાગટ્ય કરી લેખિકાસત્રનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું. જેમની વિશેષ ઉપસ્થિતિ હતી તેવા ધ્રુલતાબહેન પારેખને તેમણે નારીનું ગૌરવ કહી બિરદાવ્યા હતા. રવીન્દ્ર પારેખે મહત્વનું વક્તવ્ય આપ્યું હતું. સત્રના પ્રમુખ હિંમાંશીબહેને નારીની સર્જકતાની નોંધ ઓછી લેવાય છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો હતો.

પ્રથમ બેઠક 'સાહિત્યમાં સ્ત્રી'ના અધ્યક્ષપદેથી શરીફા વીજળીવાળાએ તેમણે ઈ. પૂ.ની મીડિયાથી શરૂ કરી સાંપ્રત સમય સુધીનાં નારીપાત્રો વિશે વિવેચનાત્મક છણાવટ કરી હતી. લેખકો દ્વારા સાહિત્યમાં નારીનિરૂપણમાં શ્રી ભરત મહેતાએ પિતૃસત્તા તરફ અને વિરોધી એમ બંને વલણો રજૂ કર્યાં હતાં. દક્ષા વ્યાસે લેખિકાનું પ્રમાણ ઓછું છે તેના કારણમાં સ્ત્રીઓને ઓછી મોકળાશ મળે છે તેમ જણાવ્યું હતું. બેઠકનું સંચાલન શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે કર્યું હતું.

બીજી બેઠક 'ગુજરાતી નિબંધમાં લેખિકાઓનું યોગદાન' અંગે હતી. સર્વશ્રી ભારતી રાણે, અવંતિકા ગુણવંત, સ્વાતિ મેઢ, કલ્પના દેસાઈ, આમ્રપાલી દેસાઈએ કેન્દ્રિયત રજૂ કરી હતી. અધ્યક્ષ શ્રી દર્શના ધોળકિયાએ નર્મદને ટાંકતા નિબંધ લખવા એ જેવીતેવી વાત નથી તેમ કહી નિબંધસાહિત્યમાં લેખિકાઓના યોગદાનની વાત કરી હતી. સંચાલન ઋજુતા ગાંધીનું હતું.

ત્રીજી બેઠક 'ગુજરાતી કવિતામાં લેખિકાઓનું યોગદાન' વિશે હતી. શ્રી રક્ષા દવેએ (લખવાની) ખંજવાળ ઊપડે છે એટલે લખું છું તેમ કહી કેન્દ્રિયત રજૂ કરી તો રીના મહેતા અને રીતા ભટ્ટે હોવાની અનુભૂતિ એ જ કવિતા છે તેમ સ્પષ્ટ કર્યું હતું. 'સર્જનાત્મકતા અંદરથી આવતો ધક્કો છે' એવી કેન્દ્રિયત સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈએ આપી હતી. સત્ય અને જાતને ઓળખવાની વાત પ્રજ્ઞા પટેલે કરી હતી. અધ્યક્ષ શ્રી ઉષા ઉપાધ્યાયે યશવંત શુક્લને ટાંકતા કહ્યું હતું કે સર્જકતામાં સ્ત્રી-પુરુષના ભેદ હોતા નથી તો પણ નારી વધુ સૂક્ષ્મતાથી લખે છે. સંચાલન સંધ્યા ભટ્ટનું હતું.

તે જ દિવસની રાત્રિબેઠકમાં સ્મિતા પારેખના બાળવાર્તાસંગ્રહ 'કીડી પહેલવાન'નું અને મુ. ધ્રુલતા પારેખના પુસ્તક 'ઋતાકુંજ-૨'નું લોકાર્પણ શ્રી શ્રદ્ધા ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. અધ્યક્ષ શ્રી ભગવતીકુમાર શર્માએ ધ્રુલતાબહેનના પુસ્તક 'ઋતાકુંજ-૨' વિશે વાતો કરી હતી. સંચાલન અનંતા પરીખે કર્યું હતું. અંતે કવયિત્રી સંમેલનમાં સહુએ કવિતાનું રસપાન કર્યું હતું. સર્વ શ્રી રક્ષા દવે, સ્મિતા પારેખ, એષા દાદાવાળા, સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ, પ્રજ્ઞા પટેલ, સંધ્યા ભટ્ટ, લક્ષ્મી ડોબરિયા, રીતા ભટ્ટ, દિવ્યા મોદી, હર્ષવી પટેલ, પ્રજ્ઞા વશી, રીટા ત્રિવેદી અને ઉષા ઉપાધ્યાયે તેમની કવિતાઓ પ્રસ્તુત કરી હતી. સંચાલન ઉષાબહેને તથા અધ્યક્ષીય પ્રવચન દક્ષાબહેન વ્યાસે કર્યું હતું.

તા. ૧૭-૫ના રોજ ચોથી બેઠક 'ગુજરાતી નવલકથામાં લેખિકાઓનું યોગદાન' અંગે હતી. તેમાં સર્વશ્રી કાજલ ઓઝા-વેદે, ભાવના વકીલ, વર્ષા પાઠક અને રેખા શાહે કેન્દ્રિયત આપી હતી. અધ્યક્ષ બિંદુ ભટ્ટે, "કેન્દ્રિયત એ વર્કશોપમાં ડોકિયું કરવાની વાત છે." તેમ કહી લોકપ્રિય અને કલાસ્વરૂપ બંને પ્રવાસોની વાતો કરી હતી. તેમના સંચાલનમાં સાહિત્ય લોકો સુધી પહોંચી શકે તે માટેના ઉપક્રમની તરફેણ કરી હતી.

પાંચમી બેઠક - 'ગુજરાતી વાર્તામાં લેખિકાઓનું યોગદાન'માં ભારતી ર. દવે, આશા વીરેન્દ્ર, પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, દીના પંડ્યા અને પન્ના ત્રિવેદીએ તેમની કેન્દ્રિયતો રજૂ કરી હતી. ભારતી દવે અને પારુલ દેસાઈએ 'પાક્ષિકી'નું વાર્તાવર્તુળ વાર્તાલેખનમાં નિમિત્ત બન્યું હોવાનું જણાવ્યું હતું. અધ્યક્ષીય પ્રવચન ભારતી દલાલે કર્યું હતું.

હિમાંશીબહેન શેલતે સમાપનબેઠકમાં, "પૂરી સજ્જતા વિના સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં

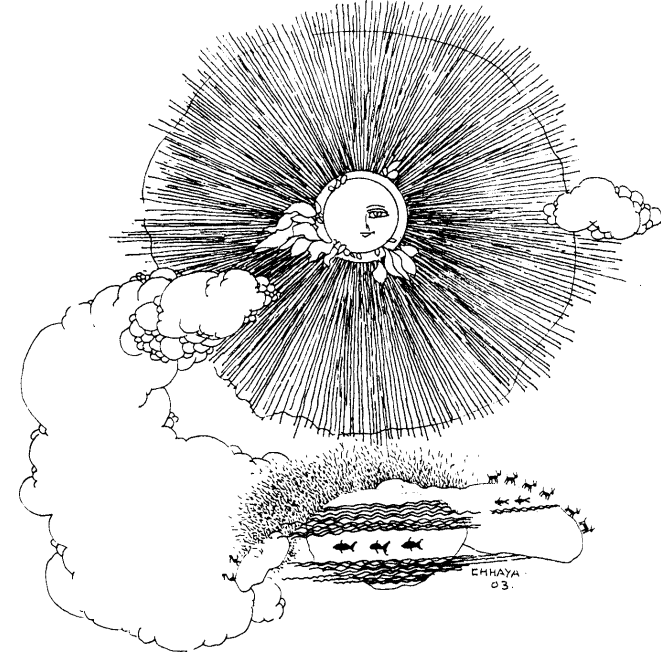
પ્રવેશવું એ અપરાધ છે" તેમ કહી, ઉત્કૃષ્ટતાની સાધના કોઈ પણ ભોગે છોડાય નહીં કે સમાધાન પણ કરાય નહીં, તેવી લાલબત્તી ધરી હતી. તો ભગવતીકુમાર શર્માએ સત્રની ઉપયોગિતા સ્વયં સ્પષ્ટ હોવાનું જણાવી, વાર્તાપઠન પણ સર્જનાત્મકતાનો પ્રશ્ન હોઈ ભવિષ્યમાં તેવા કાર્યક્રમો યોજવાનું સૂચવ્યું હતું.

અંતમાં સંસ્થા વતી અનંતા પરીખે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી પારુલ દેસાઈએ સૌનો આભાર માન્યો હતો. આ રીતે દોઢ દિવસનું લેખિકાસત્ર સઘન અને સભર રહ્યું હતું.

— કાલિન્દી પરીખ

૧

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રખ્યાત વિવેચક-કવિ તથા 'એતદ્'ના સંપાદક નીતિન મહેતાનું તા. ૧-૬-૨૦૧૦ના રોજ અવસાન થયું છે. તેમને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિ.

રેખાંકન : સવજી ણયા.

કવિ સર્જકોને નિમંત્રણ

સર્વ કવિ – સર્જક મિત્રોને નિમંત્રણ આપવામાં આવે છે કે સ્વર્ણિમ ગુજરાત ઉજવણી વર્ષ-૨૦૧૦ના સંદર્ભે ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા ગુજરાતી ભાષામાં ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત કાવ્યગ્રંથ’ પ્રગટ કરવામાં આવશે કવિ સર્જકોએ ગુજરાતની અસ્મિતા, સંસ્કૃતિ અને પરંપરા મૂલ્યોનું પ્રાગટ્ય અને ગૌરવગાન થતું હોય એવા મૌલિક અને અપ્રગટ કાવ્યો તારીખ : ૩૦ જૂન ૧૦ સુધીમાં ફૂલ્સકેપ કાગળની એક બાજુએ સ્વચ્છ, સુવાચ્ય અક્ષર કે ટાઈપ કરીને નીચેના સરનામે મોકલી આપવા જણાવવામાં આવે છે. કૃતિ નીચે કવિનું નામ-સરનામું તથા ફોન નંબર અવશ્ય લખવા વિનંતી.

કાવ્યોની પસંદગી સાહિત્યિક મૂલ્યને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવશે. પસંદ થયેલ કાવ્યોને નિયમ મુજબ પુરસ્કાર તથા કાવ્યગ્રંથની નકલ મોકલવામાં આવશે.

કાવ્યો મોકલવાનું સરનામું : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, પ્રકાશન વિભાગ, અભિલેખાગાર ભવન, સેક્ટર-૧૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭. વધુ વિગત માટે સંપર્ક : ૦૭૯-૨૩૨૫૬૭૯૭

‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’ના ઉપક્રમે વાર્તાલાપ

ગુજરાત પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ. પ્રેરિત ‘સાહિત્યસૃષ્ટિ’માં અરુણાબહેન લાખાણીએ ‘પરિવર્તનનો પ્રાણ – જનજાગૃતિ’ પર વાર્તાલાપ આપ્યો હતો.

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે નાટકનો કાર્યક્રમ

પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના ઉપક્રમે ‘સ્વર્ણિમ ગુજરાત ઉત્સવ’ નિમિત્તે ૮ મેના રોજ લાભશંકર ઠાકર વિખિત ‘કાહે કોયલ શોર મચાએ’ નાટકનો કાર્યક્રમ યોજાયો હતો. એ પછી ડૉ. લવકુમાર દેસાઈને ડૉ. મહેશ ચંપકલાલે આસ્વાદન કરાવ્યું હતું.

નિસબત ૨૦૧૦નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ

“ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય પ્રતિષ્ઠાન” સંસ્થાના વાર્ષિકી ગ્રંથ ‘નિસબત-૨૦૧૦’નો લોકાર્પણ કાર્યક્રમ તા. ૧૪-૪-૧૦ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ખાતે યોજાઈ ગયો. ‘નિસબત-૨૦૧૦’નો લોકાર્પણવિધિ સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર શ્રી ભોળાભાઈ પટેલના હસ્તે થયો હતો. શ્રી ભોળાભાઈ પટેલે ‘નિસબત-૨૦૧૦’ની કૃતિઓ અને દલિત સાહિત્ય સંદર્ભે મનનીય પ્રવચન આપ્યું હતું. તો સમારંભના અધ્યક્ષ જાણીતા વિવેચક કવિશ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલાએ ‘નિસબત-૨૦૧૦’ની એમને ગમતી કવિતા અને વાર્તાની વાત કરી, ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની આબોહવા વિશે તાત્ત્વિક ચર્ચા કરી હતી. અતિથિ વિશેષ તરીકે જાણીતા વિવેચક શ્રી ભરત મહેતા અને જાણીતા કવિ-કર્મશીલ ડૉ. સરૂપ ધ્રુવે ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય વિશે વિસ્તૃત વક્તવ્યો આપ્યા હતા. સ્વાગત પ્રવચન સંસ્થાના

પ્રમુખ શ્રી મોહન પરમારે આપ્યું હતું. કાર્યક્રમની ભૂમિકા સંસ્થાના ઉપપ્રમુખ શ્રી નીરવ પટેલે બાંધી હતી. આભારદર્શન સંસ્થાના બીજા ઉપપ્રમુખ શ્રી ભી. ન. વણકરે કર્યું હતું. કાર્યક્રમનું સંચાલન સંસ્થાના મહામંત્રી શ્રી યશવંત વાઘેલાએ કર્યું હતું. લોકાર્પણ સમારંભમાં મોટી સંખ્યામાં સાહિત્યરસિકો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

મેઘારવ : જામનગરમાં યોજાયેલ ગૌરવ પંડ્યા કૃત ‘એક હતી તમન્ના’નો રસપ્રદ વિમોચન કાર્યક્રમ

જામનગરના ધારાશાસ્ત્રી અને યુવા લેખક એવા શ્રી ગૌરવ પંડ્યાનાં પ્રથમ પુસ્તક ‘એક હતી તમન્ના’ (સાત લઘુનવલકથાઓનો સંગ્રહ)નો જામનગરનાં હાર્દસમા ટાઉનહોલમાં તા. ૧૦ એપ્રિલના શનિવારની રાત્રે વિમોચન કાર્યક્રમ ‘મેઘારવ’ સંપન્ન થયો.

હાસ્યકાર-કાર્ટૂનિસ્ટ નિર્મિશ ઠાકરનો રેકોર્ડ ‘લિમ્કા બુક-૨૦૧૦’માં

સુપ્રસિદ્ધ હાસ્યકાર-કાર્ટૂનિસ્ટ શ્રી નિર્મિશ ઠાકરના પટણા-બિહાર ખાતે વર્ષ ૨૦૦૮માં યોજાયેલા કાર્ટૂન પ્રદર્શનમાં વિભિન્ન ભારતીય ભાષાઓના મહત્ત્વના ૨૫૪ જેટલા સાહિત્યકારોનાં ઠહાચિત્રો પ્રદર્શિત થયેલાં અને એ પ્રદર્શનનું ફિલ્મ અભિનેતા શ્રી શત્રુઘ્ન સિંહાએ ઉદ્ઘાટન કરેલું. આ વિશિષ્ટ પ્રદર્શન સમગ્ર ભારતનું પ્રથમ પ્રદર્શન સિદ્ધ થતાં, નિર્મિશ ઠાકરના આ વિક્રમને ‘લિમ્કા બુક ઓફ રેકોર્ડ-૨૦૧૦’માં સ્થાન અપાયું છે.

બેંગલોર ખાતે નિર્મિશ ઠાકરનું ભવ્ય વ્યંગચિત્ર-પ્રદર્શન

નિર્મિશ ઠાકરનાં વ્યંગચિત્રોનું પ્રદર્શન ‘ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કાર્ટૂનિસ્ટ્સ’ (બેંગલોર) દ્વારા યોજાયું, જેનું ઉદ્ઘાટન જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર વિજેતા સાહિત્યકાર અને ફિલ્મ અભિનેતાશ્રી ગિરીશ કર્નાડે અનેક કલાકારો, સાહિત્યકારો અને કલાચાહકોની હાજરીમાં તા. ૧૦-૦૪-૧૦ને રોજ કર્યું. ૧૨૫ જેટલાં વિવિધ પ્રતિભાઓનાં (સાહિત્યકારો, સંગીતકારો, રાજકારણીઓ, ખેલાડીઓ, ફિલ્મ કલાકારો વ.) નિર્મિશે દોરેલાં ઠહાચિત્રો તા. ૧૦-૦૪-૧૦થી તા. ૨૪-૦૪-૧૦ દરમિયાન પ્રદર્શિત થયાં અને અનેક કલાચાહકોએ એનો ભરપૂર આનંદ લીધો. રાષ્ટ્રિય સ્તરનાં અંગ્રેજી અખબારો અને સ્થાનિક કન્નડ અખબારોએ એની તસવીરો સાથે સવિસ્તર નોંધ લીધી.

‘સ્વપ્નશિલ્પીઓ’ ગ્રંથનું વિમોચન

૪ એપ્રિલના રોજ શ્રી અરિહંત પ્રકાશન ભાવનગર પ્રકાશિત અને વરિષ્ઠ સંપાદક શ્રી નંદલાલ દેવલૂક દ્વારા સંપાદિત દેશવિદેશે પ્રતિભા સંપન્ન પુરુષાર્થીઓની અનુપમ ગૌરવ ગાથા કરતો ઐતિહાસિક માહિતીસભર અભિવાદન ગ્રંથ ‘સ્વપ્નશિલ્પીઓ’નું વિમોચન અગ્રણી કેળવણીકારને કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી ગિજુભાઈ ભરાડના હસ્તે પાઠક સ્કૂલ્સ રાજકોટના મધ્યસ્થ ખંડમાં કરવામાં આવ્યું. અતિથિવિશેષ તરીકે ડૉ. ચંદ્રમૌલી જોષી, પ્રાચાર્ય પી.ટી.સી. કોલેજ અને કવિશ્રી ઉમેશ જોષી હતા. આભારવિધિ પાઠક સ્કૂલ્સના સંચાલક શ્રી વસંતકુમાર પાઠકે કરેલ.

“ભીલી આદિવાસી લોકગીત” : નિદર્શન અને રસદર્શન – પરિસંવાદ

સાહિત્ય અકાદમી અને ગુજરાતી ટ્રાયબલ ફાઉન્ડેશન દ્વારા – ભીલી આદિવાસી

લોકગીત : નિદર્શન અને રસદર્શન પરિસંવાદ અંબાજીમાં તા. ૨૧-૩-૨૦૧૦થી તા. ૨૨-૩-૨૦૧૦ સુધી યોજાયો હતો. આ પ્રસંગે સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાત વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. વિનોદ જોષી, પ્રોગ્રામ ઓફિસર અને ઉર્દૂ ભાષાના સર્જક-વાર્તાકાર ખુરશીદ આલમ ખાસ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ભીલી આદિવાસી લોકગીત વિષેનું બીજા ભાષણ ડૉ. બળવંત જાનીએ રજૂ કર્યું હતું. આ પ્રસંગે ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક, ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ, ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, ડૉ. જયાનંદ જોષી, ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, વીરચંદ પંચાલ, કનુભાઈ આચાર્ય દીપક રાવળ વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલને શિવશંકર યુનીલાલ જોષી ટ્રસ્ટ દ્વારા 'શિવમ્' એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ - જયેશ ભોગાયતાને

મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી વિભાગના પ્રોફેસર ડૉ. જયેશ ભોગાયતાને યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન ન્યૂ દિલ્હીએ બે વર્ષ માટે મેજર રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ એનાયત કર્યો છે. મેજર રીસર્ચ પ્રોજેક્ટનો વિષય છે : 'A Critical study of the History of Gujarati Short-story with special reference to the various changes had been found in the area of the subject matter and in the style of depiction.' - 'ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના ઇતિહાસનો વિષયસામગ્રી અને નિરૂપણરીતિના ક્ષેત્રમાં જોવા મળતાં વિવિધ પરિવર્તનો સંદર્ભે સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ.'

ગઝલકાર આશિત હૈદરાબાદીનું અભિવાદન

'અંકન' આર્ટ ફાઉન્ડેશન ગેલેરી તરફથી મુંબઈ (અંબેરી)માં તા. ૧૭ એપ્રિલના રોજ એક સમારોહ આયોજિત કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં શ્રી આશિત હૈદરાબાદીને ગઝલ ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર પ્રદાન માટે 'શહીદે ગઝલ' સામયિક તરફથી વર્ષ ૨૦૦૮નો 'અમૃત ઘાયલ' ગઝલ એવોર્ડ એનાયત થયો તે નિમિત્ત અભિવાદન અને દ્વિભાષી મુશાયરાનું આયોજન થયું હતું. આ પ્રસંગે અધ્યક્ષ શ્રી ઇન્દ્રદેવ 'આચાર્ય' જ્ઞાનગમ્મત સાથે તેમનું અભિવાદન તથા તેમના પુસ્તક 'છુટ્ટેછુટ્ટા ઘા'નું લોકાર્પણ કર્યું હતું. મુશાયરામાં સર્વશ્રી કીર્તિ વાઘેલા, રવિ યાદવ, નવીન શેઠિયા, ત્રિલોચનસિંગ અને અરોરા, આશિત હૈદરાબાદી સાથે સર્વ શ્રીમતી જ્યોતિ હિરાણી, પુષ્પા પારેખ, રેખા કિંગરે સ્વરચિત ગઝલો રજૂ કરી શ્રોતાઓને આનંદિત કર્યા હતા. સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન કવિ શ્રી ચેતન ફેમવાલાએ પોતાની ગઝલો સાથે રસમય બનાવ્યું હતું. ફાઉન્ડેશનના નિર્દેશક શ્રી કનુ નાયકે 'આકારભારતી'ની કલા પ્રવૃત્તિનો ટૂંક પરિચય આપી ગેલેરીમાં રજૂ થયેલ કલાશિબિરનાં ચિત્રો અવલોકવા અનુરોધ કર્યો હતો. તેમણે સ્વરચિત 'અંકન' કાવ્યો રજૂ કરી, પોતાના કાવ્યોની 'સીડી' 'સ્વર લહેરી' સૌને ભેટ આપી હતી.

જૂનાં સામયિકો જોગ વિનંતી

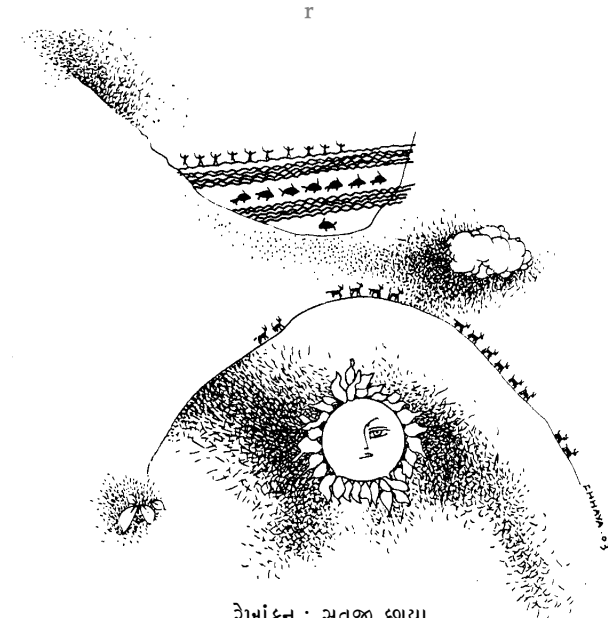
નડિયાદના ડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકાલય ખાતે ગુજરાતી સાહિત્યનાં અમૂલ્ય સામયિકોના સંપાદન-સંશોધનનું કામ હાથ ધરાયું છે. જેમાં 'હસાહસ', 'રમતારામ', 'રવિવાર', 'બે ઘડી

મોજ', 'આરામ', 'ચાંદની', 'મુંબઈ સાપ્તાહિક', 'આવાઝ' જેવા અનેક સામયિકોની કોઈ ભાળ મળતી નથી; એટલે કે આ સામયિકોના અંકો જોવા મળ્યા નથી. જે કોઈની પાસે આ કે આવા બીજાં કોઈ પણ સામયિકો વિશે જે કોઈ માહિતી હોય, તેના અંકો ક્યાં છે તેની ભાળ હોય, તો તેની જાણ નીચેના સરનામે પત્ર-ફોન-ઇમેઇલથી કરવા વિનંતી છે. અમો માત્ર તે જોવા-જાણવા, શક્ય હોય તો તેનું ડીજીટલાઈઝેશન કરવા, શક્ય હોય તો તેને જાળવવા માંગીએ છીએ. આશા છે અભ્યાસના આ યજ્ઞમાં સહકાર મળી રહેશે.

સંપર્ક : હસિત મહેતા, માનદમંત્રી, અ. સૌ. ડાહીલક્ષ્મી, નડિયાદ-૩૮૭૦૦૧ ફોન : મો. ૯૮૯૮૦૬૧૮૭૦ (૦૨૬ ૮) ૨૫૨૬૧૧૧ (સવારે ૬ થી ૮, રાત્રે ૮ થી ૧૧) E-mail : hasitlimisha@gmail.com

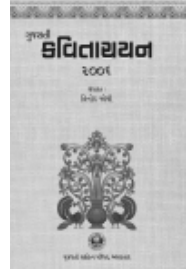
શ્રી દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'ને રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ એવોર્ડ

જાણીતા ગઝલકાર દિનેશ ડોંગરે 'નાદાન'ને નડિયાદસ્થિત હુમન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા તેમના ગઝલસંગ્રહ 'થીજી ગયેલી ક્ષણ' માટે સુરેન્દ્રનગર મુકામે વરિષ્ઠ ગઝલકાર ચિનુ મોદીના વરદ્ હસ્તે 'રસકવિ રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ એવોર્ડ' અર્પણ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે ચિનુ મોદીએ 'નાદાન'ની ગઝલો વિશે માંડીને વાત કરી હતી. ઉપરોક્ત પ્રસંગે ચિનુ મોદી ઉપરાંત સાહિત્યકાર રતિલાલ બોરીસાગર, લોકસાહિત્યકાર શાહબુદ્દીન રાઠોડ, પ્રા. યશવંત મહેતા સહિત અનેક ગણમાન્ય સાહિત્યકારો તથા સાહિત્યરસિકો હાજર રહ્યા હતા.

રેખાંકન : સવજી ઇયા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬'] : સંપાદક : વિનોદ જોશી, પ્ર.આ. ૨૦૦૬, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૦૬, કિં. રૂ. ૭૦/-]

કવિશ્રી કાન્ત શતાબ્દી સમિતિ અને શ્રી બ. ક. ઠાકોર શતાબ્દી સમિતિ તરફથી પરિષદને વર્ષનાં ઉત્તમ કાવ્યો પ્રગટ કરવા માટે રૂ. ૧૫,૦૦૦/-નું દાન મળ્યું હતું. એમાંથી 'નવમા દાયકાની કવિતા' શીર્ષક હેઠળ ૧૯૮૧થી ૧૯૯૦ સુધીના એક દાયકાનાં પ્રતિનિધિ કાવ્યોનો સંચય પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૯૯૧થી

૨૦૦૭ના વર્ષ સુધી નિયમિત રીતે પ્રતિ વર્ષ 'ગુજરાતી કવિતાયયન' પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે. કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાના ૧૬મા મણકા રૂપે આ ચયન પ્રકાશિત થાય છે.

વરસોવરસ પ્રગટ થતાં રહેતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો-ભાવકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે. વર્ષ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી સામયિકોમાંથી પસાર થઈને આ 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૬'નું સંપાદન શ્રી વિનોદ જોશીએ કરી આપ્યું છે. વિનોદભાઈ કાવ્યમર્મજ્ઞ છે અને તેમનું કવિતા અને વિવેચનક્ષેત્રે પ્રદાન છે. ભાવકો આ સંચયને આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

['ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭'] : સંપાદક : સંજુ વાળા, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૪+૧૩૦, કિં. રૂ. ૮૫/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા ૧૯૯૧થી શરૂ થયેલી ગુજરાતી કવિતાયયનની કાવ્યયાત્રામાં કાન્ત-બ.ક. ઠાકોર ગ્રંથમાળાનો આ ૧૭મો મણકો છે. 'ગુજરાતી કવિતાયયન : ૨૦૦૭'ના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળા છે. એક વર્ષનું સંપાદન વ્યાપક રીતે કાવ્યસર્જનની પ્રવૃત્તિનું નિર્ણાયક પરિબળ ભલે ન બને; પરંતુ એવું સંપાદન સર્જાતી કવિતાનો આછોપાતળો ચહેરો જરૂર ઉપસાવી શકે છે. એ દષ્ટિએ જે-તે વર્ષના કવિતાયયનનું મૂલ્ય સ્વીકારવું ઘટે. વરસોવરસ પ્રગટ થતાં આ ચયનોને ગુજરાતી કવિતાના ચાહકો તરફથી સારો પ્રતિભાવ મળતો રહ્યો છે.

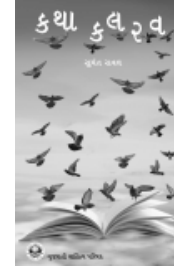
આ ચયનના સંપાદક શ્રી સંજુ વાળાના બે કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. આ ઉપરાંત તેમણે કવિતાનાં સંપાદનો પણ કર્યાં છે.

ભાવકો આ સંચયને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પ્રકાશિત તદ્દન નવાં પ્રકાશનો

['કથા-કલરવ'] : સુમંત રાવલ, પ્ર.આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૦+૧૬૨, કિં. રૂ. ૧૦૦/-]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીના ઉપમા પુસ્તક તરીકે 'કથા-કલરવ' વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે. આ સંગ્રહના લેખક સુમંત રાવલની ૧૮ નવલકથાઓ અને છ વાર્તાસંગ્રહો પ્રકાશિત થયા છે. એમના 'ઘટનાલય' વાર્તાસંગ્રહને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું છે. તેઓ

સારા વાચક પણ છે. 'ચાંદની' અને 'આરામ' જેવાં વાર્તા-સામયિકોએ તેમને વાર્તાલેખનની દિશામાં પ્રેર્યાં છે. ઉપરાંત 'નવનીત-સમર્પણ', 'ચિત્રલેખા', 'શબ્દસૃષ્ટિ', 'પરબ' ઇત્યાદિ સામયિકોમાં એમની વાર્તાઓ સતત છપાતી રહી છે. સુરતી મોઢ વણિકજ્ઞાતિના મુખપત્ર 'જ્યોતિર્ધર'ના સૌજન્યથી આ પુસ્તકનું પ્રકાશન થઈ રહ્યું છે.

વાર્તારસિક ભાવકો આ સંગ્રહને ઉષ્માભેર આવકારશે એવી આશા છે.

['નહિ વીસરાતા ચહેરા'] : પ્રફુલ્લ રાવલ, પ્ર. આ. ૨૦૦૮, ડિમાઈ, કાચું પૂઠું, પૃ. ૧૨+૧૮૪, કિં. રૂ. ૧૧૦/-]

'નહિ વીસરાતા ચહેરા' એ પ્રફુલ્લ રાવલના ચરિત્ર-નિબંધોનો સંચય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર ગ્રંથાવલિ પ્રકાશન સમિતિના સૌજન્યથી પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ નિબંધલેખનમાં - વિશેષે ચરિત્રનિબંધો અને ચરિત્રોના લેખનમાં તેમજ લઘુકથાના સર્જનમાં માહિર છે. આ પુસ્તકમાં સાહિત્યકારોનાં ચરિત્રો છે, તો સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે સક્રિય વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો પણ છે. ચિત્રકાર કે પક્ષીવિદ કે વિજ્ઞાનીનો સમાવેશ પણ અહીં થયો છે. ચરિત્રાત્મક સાહિત્યનો તત્કાલીન સમાજના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની શતાબ્દી ગ્રંથશ્રેણીનું આ ૩૬મું પુસ્તક છે. સહૃદયો આ પુસ્તકને ઉમળકાભેર આવકારશે એવી અપેક્ષા.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

નદીકિનારે, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮. ફોન : ૨૬૫૮૭૮૪૭